

Goñerriko hizkera (III)

Iñaki Camino
(JUMI, UPV/EHU)

Abstract*

This is the last part of the work "Goñerriko hizkera" ("The speech of Goñerri") which has been published in this review before (Camino 1999 and 2000). In this third part we offer an analysis of the Basque lexic of the Valley of Goñi (Navarre) and compare it with that of other valleys in which southern speeches were spoken ("southern alt-navarrais" in Bonaparte's classification) and with that of some valleys situated in the north of Pamplona. After this, we detail the more specific traits of this that we call "southern navarrais", giving a different vision from Bonaparte's. We have compared its internal varieties and we offer a different subdivision; our conclusion is that "southern navarrais" is not a dialect, like it is supposed until now, but a subdialect of which now we call "dialect navarrais".

5.5. Lexikoa

5.5.1. Hizkuntza baten geografia hedaduraren erdigunean dagoen edozein hizkera mendeetan zehar hainbat eragin lektalen menpe egon daitekeela ikusi dugu lan honetan zehar eta lexikoari dagokionez ere hori bera gertatzen da hego-nafarreran: ikusiko dugunez, Goñerriko eleen arloan ere horrela da. Eremuaren handia ikusirik ezin pentsatuko dugu Estellerritik ia Pirinioetaraino iristen den hego-nafarrera gutziz homogeneous denik: horren korapilatsua eta konplexua den lexikoaren alorrean areago gertatzen da hori. Honela, hizkera honen barrenean gero eta ekialderago jo, orduan eta hango kutsu lexiko handiagoa sumatuko dugu eta gisa berean mendebaldetik ere.

Bereziki Oltza zendeako hitzak Eguesibarkoekin alderatzean sumatzen da badela goitirik beheiti doan barne isoglosa bat, hego-nafarreraren espazioa ezker-eskuin banatzen duena eta bi joera lektal nagusiren ondorioa dena, Euskal Herrian alderdi bat ezkerrean eta bestea eskuinera uzten duena, dialektoen gainetik doana, gainera

* Artikulu hau aldizkari honexetan argitaratu diren lehen (ASJU 33/1, 1999, 5-78) eta bigarren (ASJU 34/1, 2000, 137-196) atalen jarraipena eta azken atala da. Bibliografiako erreferentzia gehienak 1999ko lehen atalean daude; 2000ko bigarrenean ere bada bakan zenbait. Bestalde, biziki eskertu nahi ditut Koldo Artola eta Blanca Urgell lanaren azken atal honi egin dizkioten oharrengatik.

(cf. Camino 1999: 18-19). Oltza eta Elkano herriak ez daude Iruñetik urrun, hogeik kilometro eskas dago herri batetik bestera, baina beren lexikoak ageri duen aldeak garbi adierazten du hedadura handiko bi joera lektal banatzen dituen alegiazko marra baten antzeko zerbait Iruñetik biziki hurbil iragaten zela.

Alde geolexiko nabarmena dago Eguesibartik Goñerrira ere: Eguesibarko eleek Nafarroako edo Euskal Herriko ekialdeko lexikora dute isuria eta Goñerrikoek funtsean Euskal Herriko erdialdekoa, ondoko adibideetan ageri denez:

1. *abuña* / *apar*. 2. *altakan* & *ondoan* / *ondoan*. 3. *aratxe* / *txal*. 4. *bardin* / *berdin*. 5. *bartz* / *partz*.¹ 6. *beatz* 'erpurua' / *beatz aundi*. 7. *berant* / *berandu*. 8. *bida* & *bi* / *bi*. 9. *bilkor* 'gantza' / *gilbor*. 10. *elle* 'artilea' / *ille*. 11. *eri* / *beatz*. 12. *gora* & *altu* / *altu*. 13. *istarzain* 'iztazaina' / *zangazpi*. 14. *itze* / *iltze*. 15. *kafi* / *kabi*. 16. *kurexa* 'guraizeak' / *puruxe*. 17. *lertxon* 'lertxuna, kurriiloa' / *gurilo*. 18. *malda* & *lar* 'sasia' / *lar*. 19. *mare* / *bare*. 20. *nombre* & *izen* / *izen*. 21. *ordi* & *mozkor* / *mozkor*. 22. *orre* 'enebro' landarea / *ipururu*. 23. *pe* & *azpi* / *azpi*. 24. *peña* / *barga*. 25. *saltarin* / *martinsalto*. 26. *txindi* / *txispe*. 27. *txintxurri* / *txintxurri* & *estari*.² 28. *txorta* / *tanta*. 29. *usu* & *maiz* / *maiz*. 30. *xeatu* / *txikitu*. 31. *xilko* 'zilborra' / *zille*. 32. *zirain* 'izaina' / *izein*.

Iruñe ondoko Goñerriko hizkerari so eginik, Euskal Herriko erdialdeko eragin lexikora izan duen isuriaz aise ohar gaitezke; iparrerantz Euskal Herriko erdialdean dauden beste hizkera batzuekiko lotura ageri duten eleok hedadura handikoak dira eta ez da harritzekoa hauetarik batzuk Sakanan ere agertzea. Bestalde, badira Goñerrian beste hitz batzuk Euskal Herriko erdialdean eta mendebaldean ere erabiltzen direnak; Goñerrian mendebaldeko isuria ageri duten hitz sail murriz bat ere badela erakutsiko dugu, Sakanan eta mendebalderago Araban edo Bizkaian ezagunak direnak. Azkenik, ekialdeko isuria dutenak ikusiko ditugu. Hona zein diren hitz edo aldaerok:

a) Euskal Herriko erdialde zabalean ezker-eskuin hedadura handia dutenak: *alegiñ*, *amurrei* 'amurraina', *atze*, *aurre*, *azaro*, *azkonar*, *baña* 'baina', *bare* erdal 'limaco', *berandu*, *bi*, *elorri*, *emakume*, *estari*, *gaur* 'egun', ez **'gaur gauean', *gerezi*, *gorosti*, *intxaur*, *iru*, *ister* 'izterra', *izerditu*, *jostatu*, *katillu*, *kristau*, *lapur*, *lar* 'sasia', *lau*, *maiz* 'usu', *mozkor*, *negar*, *sega*, *soin* & *sorbald* erdal 'hombro', *tanta*, *txal* 'aretxea, txahala', *zartzaro*.

b) Euskal Herriko erdialdeko hitz edo aldaerak, baina hedadura murriztagoa dutenak: *aldemen* 'ondoa',³ *arkakuso*, *arrai* 'arraina', *beatz* 'eria', *erginude* 'erbinudea, andderederra', *eskubi*, *igo* 'igan', *ikutu* 'ukitu' (J. M. de Ibero idazleak erabilia), *iltze*

¹ Bada ekialdean *partz* —Baztanen, Lapurdin— edo *pbartz* —Nafarroa Beherean— eta *bartz* mendebaldean Bizkaian, baina halaz ere, Gipuzkoako eta Sakanako *partz* gogorarazten digu Goñerrikoak; gainera, Eguesibarren ageri den *bartz* Nafarroa Garaiko Bortzirietan, Ultzaman, Aezkoan, Zaraitzun eta Erronkarin bederen badugu.

² Mendebaldera, Gesalatzan ere *estari* (sic) dugu idazkietan (Lecuona 1973: 390).

³ Arakilgo ekialdean Izurdiaga herrian *aldemenak* 'auzoak' dira (Idoy 1981b: 160).

'mailuaz iltzatzen dena', *illeztor* 'iratzea', *illoba* 'sobrino' eta 'nieto',⁴ *itz*, *kabi*, *kattagorri*, *lore*, *maki* 'maingua', *martinsalto*, *mixto* 'miztoa, eztena', *urruti*, *zikirio* 'zekalea'.

c) Mendebalderat Nafarroan Sakana alderdian edo Araban hedadura dutenak: *barga* 'haitza', *bekos(k)i* 'kopeta', *eskutur*, *idugi* & *irugi* 'eduki', *iregi* 'ireki' (J. M. de Ibero), *kunkun* 'apoa',⁵ *martso* 'martxoa', *okarin*⁶ & *aran*, *zille*.⁷

d) Nafarroa Garaian erdialdetik ekialderat hedadura duten ele edo aldaerak: *aite-tamak* 'gurasoak', *aitzin*, *alke*, *argiaste*, *beiti* 'behera', *biarri* 'belarria', *buluxi* 'biluzi', *buruke* 'galburua', *butzu* 'putzua', *egun* 'gaur', *gibel* 'atzea', *goiti*, *guti* (Arabian ere badena), *igen* 'igo', *igorri*, *izotzill* 'urtarrila', *kaskil* 'oskola', *landara* (-s) '-z gain, -z aparte', *manatu*, *matel*, *mintzetu* 'hitze egin', *nasi* 'nahasi', *oker* 'begi bat falta duena', *orrastatu* 'orrastu', *oyan* 'mendia', *sagarroi*, *sandü*, *txintxurri* 'eztarria', *ukitu* (Bonaparte), *unide*, *urgune* 'azalera ur ugari duen lur eremua', *xardoki* 'mintzatu', *zamari* 'zaldi irendua', *zenbeit* 'zenbait', *zetako* 'zergatik'. Badira beste batzuk ekialdetik Arakilerraino iristen direnak, Goñerrian ageri direnak hauek ere: *ebatsi*, *erdetxi* 'lortu', *erran*, *urbil*, *urin* 'koipea'.

5.5.2. Hego-nafarreraren azterketa lexikoa osorik egitea lan konplexua da, hain baita hedadura handikoa hizkera hau: ibar guztietako ezaugarri lexikoak ezagutu eta alderatu beharra dago eta, bestalde, ibar hauekin muga egiten duten beste hizkeretako hitzak ere ezagutu behar dira.

Azterketa honen egitura hego-nafarreraren eremuaren hedaduraren arabera antolatuta dugu: hizkera honetako hitz edo aldaera eskusiboak edo ia eskusiboak zein diren adierazi dugu eta horien artean eremu guztian ageri direnak banatzaile diren-tarik bereizi ditugu. Ondoren ekialdeko kutsua duten hitz eta aldaerak bereizi ditugu, Baztango datuak ere aintzat harturik. Hego-nafarreraren muga horizontaletik kanpo goitixeagoko ibarretaraino hedatzen diren hitz eta aldaerak zein diren ere ikusi dugu eta metodologikoki, Nafarroan goiti hedadura handiagoa harrapatzen duten-tarik bereizi ditugu: honela, hego-nafarreraren ageri diren eta Nafarroa Garaian hedadura zabala duten hitz eta aldaeretak bereizi ditugu hego-nafarreraren eremutik goitixeago hedatzen direnak. Hego-nafarrera den azpieuskalki honen ideiarekin batera lihoazkeen isoglosa lexiko horizontalak aurkitzea zein lan zaila den ohartu gara. Iparrereko isoglosen azterketa mendebaldetik eta ekialdetik osatu dugu eta ikasi, isoglosa horizontalek ez bezala, isoglosa lexiko bertikalek joko handia ematen dutela: isoglosa horizontalek soilik Andimendian dakarte emaitza oparora.

⁴ Bonaparteren datuen arabera iduri luke *illeba* femeninorako zela Goñerrian; Atezko Beratsainen, esate batera, *illeba* neutroa da.

⁵ Arabako ekialdeko Kontrastan ere bildu zuen Lopez de Guereñuk *kunkun*; bestalde, *zapo*-k mendebaldean hartzen duen 'zomorro' adieraz, ikus Zuazo (1998c: 170). Olatzagutian, Arbizun, Arakilgo Irañetan eta Basaburuko Berueten ere *kunkun* dakar *Erizkizundi*-ak; Arakilgo Izurdiagan *zapielkunkune* da 'sapo' (Idoy 1981b: 207).

⁶ Euskal Herriko mendebaldean *okaran* dugu Bizkaian eta Araban 'ciruela' adieran, *aran* 'endrina' delarik; Burundan eta ekialderago ere bereizketa hau egiten da Sakanan barrena (Zuazo 1994: 347). EHHA-k *okaan* bildu du Arbizun; Irurtzun ondoko Izurdiagan ere *okana* 'ciruela' da (Idoy 1981b: 204). Itzarbeibarko Garesen ere *ukarain* erabiltzen zen.

⁷ Andimendiaz bestaldera *zille* dugu Arakilgo Irañetan (Erizk.) eta xvi. mendean *çila* dago Araban.

Mendebaldeko alderdian Goñerriko hizkera Sakana erdialdekoarekin alderatu dugu (5.5.4) eta bigarrenik Arakilgoarekin (5.5.5); hego-nafarreraren ekialdeko mugaren azterketa egiteko Esteribarko jauzi lexikoak aztertu ditugu (5.5.6) eta ondoren Aezkoako lexikoari erreparatu diogu, Garazikoarekin (5.5.18) eta Zaraitzukoarekin (5.5.19) alderaturik.

Hizkeraren barreneko isoglosak aztertzeko Eguesibarko lexikotik abiatu gara eta Eguesibarko lexikotik Goñerrikora zein alde dagoen ikusi dugu (5.5.1) eta baita Goñerrikotik Oltzakora ere (5.5.16). Goñerriko hizkera Euskal Herriko erdigune zabaleko eta erdigune murriztagoko lexikoarekin ere alderatu dugu eta hizkera hone tan ageri diren ekialdeko kutsuko hitzen eta aldaeren berri eman dugu. Horrezaz landa Gesalazko lexikoaz dagoen apurra aztertu dugu hein batean (5.5.15). Hego-nafarreraren barreneko isoglosa lexikoen berri emateko, azkenik, Eguesibarko hitzetarik Aezkoakoetara dagoen aldea zein den aztertu dugu (5.5.17).

5.5.3. Lan honi guztiari ekiteko dugun zailtasun nagusiena ohi bezala daturik eza da; aztertzen dihardugun hego-nafarreraren eremutik kanpo goiti gelditzen diren lehenbiziko ibarretako datuak urriak dira: Gulibar, Atez, Txulapain, Ezkabarte, Odietta, Olaibar,⁸ Anue edo Esteribarko datu lexiko argitaratuak murrizak dira eta egun eremu horietan garantiak berriemaileak aurkitzea ez da beti gauza erraza; batzuetan gauza ezina da. Halaz ere, hego-nafarreratik hizkera horietara muga horizontal lexikorik ba ote den jabetu nahian, hautatutako lauretan hogeita hamar hitz eta aldaerari buruzko inkestak egin ditugu Atetzen (Beuntza), Ultzaman (Ilarregi, Iraizotz), Odietan (Latasas), Anuen (Leazkue, Etulain) eta Esteribarren (Iragi).⁹

Euskara galtzen ari den lekuetan ohikoa denez, arazoak izaten dira hondarreko euskaldunengandik erantzun egoki eta fidagarriak biltzeko: a) Euskara alde bat utzia den herrietan, euskaraz mintzatzekotan ondoko herri euskaldunagoetako hitzunekin ohitu dira mintzatzera; honek kutsu lektala dakar eta ez da izaten kutsu horren errealitatea kontrastatzeko aukerarik herrian euskaldun gehiago ez baldin badago. b) Erdararatu diren herrietan euskaldunik izatekotan, usu lekuoaren aita edo ama ondoko ibar euskaldunago batekoa zelako izaten da eta kasu horietan aitaren edo amaren eragin lektal kanpotarra neurtzeko biderik ez da izaten herriko bereko hitzune gehiago ez baldin badago.¹⁰ c) Inkestan metodo zuzena erabili beste biderik ez denean —ziur zaude zuen ama zenak etxean *angabetu* hitza erabiltzen zuela, hitz hori

⁸ “Olaibarko euskal bertso papera” argitaratu da berriki (J. M. Satrustegi, *FLV* 84, 2000, 277-287). Olaibarko idazki berri gehiago argitaratu ditu Koldo Artolak: “Olaizko euskal eskuizkribuak”, *FLV* 88, 2001, 485-519.

⁹ Hona gure lekuko berri: Beuntzan Inazia Erbiti Ibarrola (1927), ama Beuntzako zuzena eta Inazio Irurita Ibarrola (1925/VII/31), ama Beuntzako eta aita Lantzeko zuzena. Ilarregin Victoriano Erize Iturria (1918/IX/18), Leazkuen sortua baina Ilarregin hazia, ama Lizasokoa eta aita Leazkuekoa zuzena; Iraizotzen Francisco Olague Lizaso (1920/XI/7), ama Urrozkoa eta aita Iraizokoa zuzena; Josu Golaraz euskal filologoak aurkeztua. Latasan Mariano Ziganda Ostiz (1910/VI/16), aitetamak Atezko Eritzekoak zuzena eta Martin Elizondo Aragon (1923/VIII/14), aita latasarra eta ama ziaurritzarra zuzena. Leazkuen Joxe Orkin Gaskue (1932/II/28), ama Leazkuekoa eta aita Gelbentzukoak zuzena; Etulainen Faustino Bizkarrondo Imaz (1930) ama Larrainzarkoa eta aita Etulaingoa zuzena; Iragin Jesus Lintzoain Lintzoain (1922) eta Gaspar Lintzoain Lintzoain (1932), Eugin haziak, baina aitetamak Iragikoak zituztenak; aspaldian Iragin bizi dira.

¹⁰ Cf. Koldo Artolaren berriemaile batzuen gurasoen herriak (2001: 518).

herri honetakoa dela?—, lekukoak joera du proposatzen zaion hitza herrikoa dela baieztatzeko, usu entzuten baitu hitz hori ondoko ibar euskaldunagoetako hitzunen ahotan; hartara, euskaldun gehiago ez den herrietan ezin jakin daiteke zin-zinez hitz hori herri horretan lehenago erabiltzen zen ala lekukoak ondoko ibarrekoei entzuten dielako azken hamarkadetan bereganatua ote duen. Arazo hauek konponbide zaila izaten dute.

XVIII-XIX. mendeetako kristau ikasbideetan fonologiako, morfologiako edo sintaxiko datu ugari aurki daitekeela ikusi dugu artikulu honetan, baina alderdi lexikoa eliz edo fede gaietara mugatua da. 1922-25 bitarteko *Erizkizundi Irukoitz*-eko emaitzak bederen ikus daitezke edo XX. mendeko lauretan hogeigarren hamarkadako datuak, Koldo Artolak bilduak. Arestian zerrendatu ditugun ibarretako daturik eza gaudituz nahian ikuspegi geolinguistikoa hedatzea, aberastea eta osatzea erabaki dugu eta horretarako A. M. Echaideren 1965-67 bitarteko bilduma (1989) baliatu. Horrezaz landa Sakana erdialdeko,¹¹ Arakilgo,¹² Larraungo, Imozko, Basaburuko, Ultzamako (Ibarra 1995b), Baztango (Izeta 1996), Bidasoaldeko eta Zaraitzuko lexikoa (Arana 2001)¹³ aztertu dugu. Bestetik hainbat lankideri laguntza eskatu diogu: Mikel Olanok Larraungo eta Leitzako berri eman digu, Orreaga Ibarrek Ultzamako eta Esteribarko berri, Paskual Rekaldek Baztango berri eta Bidasoaldeko datuak Patxi Iñigok eskuratu dizkigu. Ipar Euskal Herriko Garaziko datuak Ezterenzubiakoak dira, 1994-95 aldera Eñaut Etxamendik emanak.

Hego-nafarrerari dagozkion datuak kristau ikasbide eta predikuetan, Bonaparteren bilduman, XVIII. mendeko Juan Martin de Ibero idazle goñerritarren lanean, XVIII-XIX. mendeetako Eguesibarko Joakin Lizarragaren lan oparoan, Azkueren *Erizkizundi*-an eta Orreaga Ibarrek Erroibarren eta guk Aezkoan bildu ele sailetan aurkitu ditugu. Bistan dena, homogeneousitasun kronologikorik eza dakarkio honek lanari eta handicap handia da hori guretzat, beti ez baitago garai beretsuko hitzak edo aldaerak alderatzeko aukerarik. Esaterako, *bota* hitzak 'jaurtikitzea' adierazten du hego-nafarrera gehienez: XIX. mendeko Oltzan, Goñerrian, Itzarbeibarren eta Eguesibarren; Aezkoan *botatu* erabiltzen da egun eta horrelaxe dakar Joakin Lizarragak ere. Ordea, beste esanahi bat du hitz honek gure eremutik goiti: Burundan, Ergoienean, Imotzen, Atetzen, Txulapainen, Odietan, Ezkabarten, Anuen, Ultzaman eta Baztanen 'erortzea' da "botatzea" egun;¹⁴ EAEL-k dakarrenez Esteribarren eta Erroibarren ere adiera hau bera du, baina ez dakigu noiztik duen adiera hori hitz horrek bi ibarrotan: ez dakigu aspaldikoa ote den ala azken bi mendeetako berrikuntza den, iragan mendekoa den... Erroibarko XIX. mendeko prediku batean "erori" ageri da bederen: *erausten ciren ero erorcen ciren infernuco garcel ilunetara* (Satrustegi 1987: 266).

Jakina denez literatura lanetako datuen fidagarritasuna ez da nahi hainbatekoa izaten: tokiko euskara den ez dakigu ziurtasun osoz, idazlearen sorterrikoa leial ordezkatzeko den ez dago garbi; testuan ageri den hizkera idatzizko ohitura, tradi-

¹¹ Ikus orain J. L. Erdoziaren *Sakana erdialdeko euskara*, Nafarroako Gobernua, Iruñea, 2001.

¹² Ikus orain J. M. Satrustegik argitaratu duen "Arakil aldeko euskara", *FLV* 81, 1999, 343-358.

¹³ Ikus orain Aitor Aranaren *Zaraitzuko hiztegiu*, Hiria & Nafarroako Gobernua, 2001.

¹⁴ Iraizotzen, esaterako, *erori* eta *bota*, biak erabiltzen dira.

zio edo bolada hedatuago bati dagokion xuxen jakitea ohiko kezka dugu dialektologialariok; cf. artikulua honetako laugarren atala (*ASJU* 33/1, 1999: 19-30). Blanca Urgellek dioen bezala, “filologo eta dialektologoen ikerketak ere baldintzaturik” gelditzen dira (1999: lxxix).¹⁵ Gesalazko, Goñerri-Oltzako eta Eguesibarko kasuetan, idazle sena zutenen lanetan, idazle jantziagoak zirenen idazkietan —F. Elizalderenean, J. M. de Iberorenean eta J. Lizarragarenean— ekialdeko ukitu handiagoa dago lan xumeagoetan baino: apalagoen artean Gesalazko Muzikiko Martinez de Morentintarren predikuak, Itzarbeibarko bi kristau ikasbideak eta Bonapartek Goñin, Oltzan eta Eguesibarko Elkanon bildu lekukotasunak aipa daitezke.

Lan xumeagoak lekuko hizkerarekiko leialago baldin badira, irudi luke arestiko hiru idazleen lanean eragin literarioa berbera zela eta garai hartako Nafarroan Ipar Euskal Herriko literaturak edo liburuek bazutela itzala. Hegoaldeko idazleek garrantzizko zerbait idatzi ohi dutenean Ipar Euskal Herriko autoreen ezagutza ageri da, zenbatenaz gorago jo idatzi behar zuten horretan, hainbatenaz ezagunagoa zuten Iparraldeko literatura (Urgell 1991: 926-928);¹⁶ Larramendik berak biziki haizatu zuen Ipar Euskal Herriko idazle onen ospea. Predikazioan beste euskalkietako hitzak eta erak neurritz sartu ohi ziren eta gramatika eta hiztegia ezagutuz eta menperatuz gero eta bestalde Axular handia ongi irakurria izanez gero, batek bere burua euskaldun on edo euskaldun letraduntzat har zezakeen (Urgell 2001: xxiv).¹⁷ Norbaitek eskuz Nafarroako eleen ordainak ezarri zizkion Axularren *Guero*-ren bigarren edizioaren ale bat ezaguna da¹⁸ eta Patxi Salaberri Zaratiegik dioskunez, Uxueko elizan Xurioren *Imitacionea*-ren ale bat gordetzen da. Badakigu, bestalde, Elkanoko Joakin Lizarragak Axularren *Guero*-ren edizio bat baliatu zuela; cf. J. Apecechea, *Joaquín de Lizarraga (1748-1835). Un escritor navarro en euskera*, Príncipe de Viana, Iruñea, 1978: 266.

Mitxelenak dioen bezala, idazleek araua sortu zuketean emeki-emeki: “Existían, pues, entonces normas dialectales, variedades estandarizadas de cierto color dialectal, que le eran impuestas al autor, a poco que quisiera elevarse del nivel del habla diaria” (1985 [1982]: 220).¹⁹ Gesalazko F. Elizalderengan nabarmena da hau. Joakin Lizarragak, esaterako, *desarrazoi* dakar eta hori ezin izan du Larramendirengandik ikasi, ez baitakar andoaindarrak; Axularrek bazerabilen; *arrazio* eta *arraziatu* dirudi direla Elkanon erabiltzen ziren eleak. Bestalde, Patxi Salaberri Zaratiegi iker-tzaileak dioskunez, Joakin Lizarragak *kausitu & kaustu* darabiltza, baina hitz horiek ez dira egungo Aezkoan erabiltzen, nahiz Baztanen bai: zer dira, Eguesibarko eleak ala Ipar Euskal Herriko literaturaren bitartez Joakin Lizarragarengana iritsiak? Nola jakin dezakegu hori egun?

¹⁵ Ikus berak prestatu duen F. I. Lardizabalen *Testamentu Berriko Kondaira*-ren edizioa, Klasikoak saila 83, Euskal Editoreen Elkarteak & Eusko Jaurlaritza, 1999, Donostia.

¹⁶ Ikus “Axular eta Larramendi”, *ASJU* 25/3, 1991, 901-928.

¹⁷ Ikertzaile honek prestatu du Añibarrok egin zuen *Guero*ko *Guero*-ren itzulpenaren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo, 2001.

¹⁸ J. L. Los Arcos Elio, “Glosas en dialecto navarro al *Guero* de Axular”, *FLV* 16, 1974, 39-83.

¹⁹ “La normalización de la forma escrita de una lengua: el caso vasco”, in *Lengua e historia*, Paraninfo, Madril, 1985, 213-228.

Lexikoaren atal honetan ezin saihestuko dugu arazo hau: XVIII. mende bukaeran *kristio* idazten du Juan Martin de Ibero idazle goñerritarrek Oltzako predikuatarako, baina mende bete geroago, 1869an *kristau* biltzen du Vicente Gulina goñitarrarengandik eta Oltzako Juan Martin Ugarterengandik Bonapartek Donibane-Lohizunen. Harrigarria da *kristio* eleak duen estatus literarioa: 1729ko predikuak, F. Elizalde, J. M. Iberok, J. Lizarragak eta Elortzibarko Zabalegiko predikuak badarabilte eta Gesalazko Morentintarren predikuetan nahiz Itzarbeibarko Utergako idazkian ere badator, baina Bonapartek Goñin, Oltzan eta Elkanon *kristau* bildu zuen eta hori bera erabiltzen da egun Atezten, Ultzaman, Anuen, Erroibarren eta Baztanen; *kristio* Zaraitzun, Aezkoan eta Artzibarren erabiltzen da; Eslaba aldean *gristio* zegoen (Salaberri Zaratiegi 1994: 244-245).

Berebat, hitzen hedadura geografikoa mendeetan zehar alda daitekeela erakusten digute gure eremuko *baru* & *barur* 'baraua' aldaerek, non eta kontua ez den idatzizko joerak *barur* aldaera hobesten zuela, geografia hedaturagatik zegokion baino, mendebaldera agerpen handiagoa eraginez idazkietan. Egun ekialdean erabiltzen da *barur*, Aezkoan, baina baita gure eremuz kanpoko Zaraitzun, Erronkarin, Zuberoan eta Nafarroa Beherean ere. Iraganean XVII. mendean Utergako J. Beriainek eta Gesalazko XVIII.eko F. Elizalde idazleek erabili zuten; XVIII. mendeko Goñerriko Juan Martin de Ibero idazleak *baru* erabili zuen eta XIX.ean *baru* ageri da Gesalazten, Itzarbeibarren, Eguesibarko Joakin Lizarragaren lanean, Goñerriko idazkietan, Artzibarko Urizko Juan Kruz Elizalderen kristau ikasbidean eta Ezkabarten. XX. mendean *barur* dakar EAEL-k Aezkoan, baina *baru* Alli, Artzibar-Hiriberri, Eugi, Gartzaron, Goizueta, Intza, Leitza, Lekaroz, Lesaka, Lizarraga, Mezkiritz, Saldias, Sunbilla, Urdiain, Urrietzola, Usi, Suarbe eta Zugarramurdin.

Idatzizko dokumentaziotik ateratako datuen balio kronologikoaz egin beharreko kritika sakona ere aztertzeke kontua litzateke, kronologia erlatibo ororen funtsa gai honen baitan baitago (Chambon 1996-97: 112);²⁰ azterketa filologikoak eta dialektologikoak elkarrengana bideraturik beharko genituzke honelako saioetan abiatzeko.

5.5.4. Hego-nafarreraren mendebaldeko muga lexikoa aztertu nahian Goñerriko eleak Sakanako erdialdekoekin eta Arakilgoekin alderatu ditugu eta orografiak hizkerak irudikatzeko duen garrantzia zenbatekoa den ikusi dugu: desberdina da euskara Andimendiaz honat edo harat egon. Eremuak bereizteko adibiderik indartsuenak eta adierazgarrienak oinarri lexiko desberdina dutenak dira, baina aldaera lexikalizatu ez sistematikoak ere sartu ditugu alderaketan eta baita erregela fonologiko edo morfologiko sistematiko baten bidez sortzen diren aldaerak ere: lehen saila *alke* / *lotsa* edo *ebatsi* / *ostu* adibideek osatzen dute, bigarrena *ereki* / *erein*, *erran* / *esan* edo *amiru* / *amairu* adibideek eta hirugarrena, berriz, *ortzilare* / *ostiral* edo *xaitsi* / *jetxi* bezalakoek fonologiaren sailean eta *iruetan ogei* / *irurogei* sailekoek morfologiarenean.

Bonaparteren Goñiko datuak hurrengo herrietakoekin alderatu dira: Burundako Ziordia eta Bakaikukoekin, Ergoieneko Unanukoekin eta Arakilgo Lakuntza eta

²⁰ J. P. Chambon, "Aspects de l'oeuvre linguistique de Georges Straka: chronologie relative et histoire des faits phoniques", *Orbis* 39, 1996-97, 97-126.

Murginduetakoekin (ikus Echaide 1989). Ez diegu muzin egin Irurtzun ondoko Izurdiagako datuei (Idoy 1980-81) edota Arakilgo Ihabarren eta inguruetan Koldo Artolak bildu datuei. *Erizkizundi*-rako Uharten eta Irañetan bildu emaitzak ere baliatu dira aldi bakan barzuetan. Alderaketak dakarren emaitzan nabarmen gelditzen den lehenbiziko datua Goñerriko lexikotik mendiaz bestaldekoa dagoen aldea da; berdinak ez diren ele kopurua handia da; guk oinarri lexiko desberdineko hamazazpi adibide dakartzagu eta aldaera lexikalizatu ez sistematikoak, berriz, hemeretzi; lexikoan isla duten bilakabide sistematikoen sailean, berriz, zortzi adibide bildu ditugu. Hona, beraz, datuak:

a) Oinarri lexiko desberdina: 1. Mendiaz bestaldera: *ilbeltz* / Goñi: *izotzill*. 2. Murgindueta, Lakuntza: *otoño*; Unanu: *udatzen*; Bakaiku: *udazken* / Goñi: *urri*. 3. Mendiaz bestaldera: *soro* / Goñi: *alor*.²¹ 4. Mendiaz bestaldera: *ile* / Goñi: *billo*. 5. Mendiaz bestaldera: *lotsa* / Goñi: *alke*. 6. Mendiaz bestaldera: *aurre* / Goñi: *aitzin & aurre*. 7. Mendiaz bestaldera: *atze* / Goñi: *gibel & atze*. 8. Mendiaz bestaldera: *aztu* / Goñi: *atzendu*. 9. Lakuntza, Unanu, Bakaiku: *ostu*; Ziordia: *ostzea & lapurtzea* / Goñi: *ebatsi*. 10. Mendiaz bestaldera: *bi(d)aldu* / Goñi: *igorri & bigeldu*. 11. Mendiaz bestaldera: *ezer* / Goñi: *daus & deus*. 12. Murgindueta, Lakuntza: *zapo*; Unanu, Bakaiku: *kunkun* / Goñi: *larrapo & kunkun*. 13. Lakuntza: *geizki*; Unanu, Bakaiku: *gaizki*; Ziordia: *gaixoa* / Goñi: *eri*. 14. Murgindueta: *iel*; Lakuntza: *zapiala*; Unanu: *zapitsela*; Bakaiku: *igwalaizja* / Goñi: *urapo*.²² 15. Mendiaz bestaldera: *a(i)ttunal-e* / Goñi: *aguero*. 16. Murgindueta, Bakaiku: *amandre* 'amona'; Lakuntza, Unanu: *amiña*; Ziordia: *amona* / Goñi: *aguera*. 17. Murgindueta, Lakuntza: *konegit(t)u*; Unanu: *alkantzatu* / Goñi: *erdetxi*.

b) Aldaera lexikalizatu ez sistematikoak: 1. Lakuntza, Unanu: *eman*; Bakaiku: *ean*; Ziordia: *eaman* / Goñi: *eramo*. 2. Mendiaz bestaldera: *erein* / Goñi: *ereki*. 3. Lakuntza, Unanu: *marrobi*; Ziordia: *airubixugorri*; Bakaiku: *aulubi* / Goñi: *malubi*. 4. Lakuntza: *masosta*; Unanu: *masozta*; Bakaiku: *maxurta*; Ziordia: *mazurtia* / Goñi: *martuze*. 5. Murgindueta: *antxor*; Lakuntza: *aintxor*; Bakaiku: *intxor*; Ziordia: *intxur* / Goñi: *intxaur*. 6. Mendiaz bestaldera: *belarri* / Goñi: *biarri*. 7. Murgindueta, Bakaiku, Ziordia: *aurpegi*; Lakuntza: *mazalla*; Unanu: *matrella* / Goñi: *matel*. 8. Murgindueta, Lakuntza: *ikuttu*; Unanu, Bakaiku: *ikutu*; Ziordia: *ukuttu & ikuttu* / Goñi: *ukitu*.²³ 9. Lakuntza: *inketz* 'ilintia';²⁴ Unanu: *iketza*; Bakaiku: *ilikiya*; Ziordia: *ilinti* / Goñi: *ilieti*. 10. Mendiaz bestaldera: *ill(e)* / Goñi: *illebete*. 11. Mendiaz bestaldera: *iyor* / Goñi: *igor*. 12. Mendiaz bestaldera: *aingeru* / Goñi: *aingiru*. 13. Mendiaz bestaldera: *a(i)t(i)yarreba* / Goñi: *aitearreba*. 14. Mendiaz bestaldera: *amaiyarreba* / Goñi:

²¹ Baina bada "soro" Goñerrian ere: *ladronqueriec, soro, eta ardançetan in tuen deñuec...* (Ondarra 1996, ASJU 30/2: 671).

²² Elkanoko Lizarragaren lanetan oinarriturik *urapo* 'igela' dela dakar P. Iraizotzek (FLV 32, 1979, 314); Bonaparteren zerrendetan adieraz ez da zehaztasunik ematen (Ondarra 1982: 144).

²³ Testuetan bada *ikutu* ere: J. M. de Ibero; Predikuak (I): FLV 57 (1991); Muruzabalgo predikua.

²⁴ Arabako DLC-n ere *inkatz*.

amaarreba. 15. Lakuntza: *biixkorriko*; Unanu: *bilixkorriyan*; Bakaiku: *bilixkorriyan*; Ziordia: *biixkorrie* / Goñi: *buluxi & biluxi*. 16. Murgindueta: *iyotzera*; Lakuntza: *itzoo*; Unanu: *etzao*; Bakaiku, Ziordia: *iyó* / Goñi: *igo* —(Eb, Pre I) testuetan *igen*—. 17. Mendiaz bestaldera: *jainkuen gerriku* / Goñi: *jangoikoan paxa*. 18. Mendiaz bestaldera: *primabera* / Goñi: *primedera*. 19. Mendiaz bestaldera: *infernu* / Goñi: *infernu*.²⁵

c) Aldaera sistematikoak lexikoan: 1. Mendiaz bestaldera: *piku* / Goñi: *biko*. 2. Unanu: *kazul*; Murgindueta, Lakuntza, Bakaiku: *pertzta* / Goñi: *bertz*. 3. Murgindueta: *gaitxi*; Lakuntza, Unanu: *jetxi*; Bakaiku: *jaitxi*; Ziordia: *jaitxi & jatxi* / Goñi: *xaitxi*. 4. Mendiaz bestaldera: *jantzi* / Goñi: *xantzi & beztitu*. 5. Lakuntza, Unanu: *jae*; Bakaiku: *jagi*; Ziordia: *jai* / Goñi: *xeki*. 6. Mendiaz bestaldera: *beste* / Goñi: *bertze*. 7. Mendiaz bestaldera: *bost & amabost* / Goñi, Ziordia: *bortz & amabortz*.²⁶ 8. Lakuntza: *ataa*; Unanu: *atá*;²⁷ Bakaiku: *atea*; Ziordia: *ataa* / Goñi: *atra*.

5.5.5. Baina Goñerriko eleek mendiaz bestaldekoen aldean duten bestelakotasun edo urruntasun nabarmenez landa, gure eremu zabal honetako alderdi lexikoaren azterketak eta alderaketak beste ondorio bat ere badakarte: mendiaz bestaldeko eremuen artean Goñerrikoarekin batera datorrena —ez aldi oro, baina bai denen artetik gehienik bat datorrena— Arakilgoa da, gure kasuan Murgindueta herria. Lexikorako egin dugun banaketa hiruko honetan, hogeita bat aldiz ikusten dugu Goñerriko eta Murginduetako eleak batera datozela gainerateko Sakanako herri guztietako eleen aurka. Ikus dezagun zein eletan gertatzen den lotura lexiko hori Sakanako gainerateko beste herrien aurka:

a) Oinarri lexiko desberdina: 1. Murgindueta: *urin & sebo*; Goñi: *urin* / Sakana erd. & Burunda: *koipe & sebo*. 2. Murgindueta, Goñi: *goratu* / Sakana erd. & Burunda: *jaso*. 3. Murgindueta: *opatu*; Goñi: *opatu, billetu* / Sakana erd. & Burunda: *bil(l)etu*.²⁸ 4. Murgindueta, Goñi: *oyan* 'oihana'²⁹ / Lakuntza: *malkor*;³⁰ Bakaiku, Ziordia: *baso*. 5. Murgindueta, Goñi: *argiaste* / Lakuntza: *goizaldera*; Unanu, Bakaiku, Ziordia: *argitu*. 6. Murgindueta: *aitegutxe*; Goñi: *aitebutxe* / Sakana erd. & Burunda: *aittapunteko*. 7. Murgindueta: *amautxe*; Goñi: *amabutxe* / Sakana erd. & Burunda: *amapunt(e)a*ku.

b) Aldaera lexikalizatu ez sistematikoak: 1. Murgindueta, Goñi: *illergi* / Sakana erd. & Burunda: *id(a/e)rgi*.³¹ 2. Murgindueta, Goñi: *iller* 'ilarra' /

²⁵ Cf. 1577an Gesalazko Jaitzen *Ybernuçoçuloaldea*.

²⁶ Ez dakigu Ziordiko datua fidagarria ote den.

²⁷ Ergoieneko Lizarragan ere *ata* bildu da.

²⁸ Arakilgo Arruzun ere bada *opatu*. Bestalde, kasu honetan argi dago *billetu*-k Goñerria, Sakana erdialdea eta Burunda ere lotzen dituela.

²⁹ Ohart *oyan*-en adiera 'mendia' ere izan daitekeela Goñerrian.

³⁰ Bada *Malkor* Itzako zendeako Atondoko toponimian (Jimeno Jurío 1990).

³¹ *Idergi* dago Arbizun eta Dorraon; Murginduetan *illergi* dagoela kontuan harturik, Izurdiagako *idergi* ez da fidagarria (Idoy 1981b: 201); Koldo Artolak Arakilgo Murginduetan, Ihabarren, Egiarretan eta Urritzolan *illar-* edo *iller-* sailekoak bildu ditu.

Sakana erd. & Burunda: *ider*.³² 3. Murgindueta, Goñi: *beldur*³³ / Sakana erd. & Burunda: *bildur*. 4. Murgindueta: *ertsi*; Goñi: *ertxi* / Sakana erd. & Burunda: *itxi*. 5. Murgindueta,³⁴ Goñi: *erran* / Sakana erd. & Burunda: *esan*. 6. Murgindueta: *ideki*; Goñi: *idiki* / Lakuntza: *irigi*; Unanu, Bakaiku: *zabaldu*; Ziordia: *ireki*. 7. Murgindueta, Goñi: *ameka* / Lakuntza: *ameike*; Unanu: *ameika*; Bakaiku, Ziordia: *amaika*. 8. Murgindueta, Goñi: *amiru* / Sakana erd.: *ameiru*; Burunda: *amairu*. 9. Murgindueta: *arrantziek*; Goñi: *arrotze* / Unanu: *arruntzek*; Bakaiku: *arrontzak*; Ziordia: *arrauntza*; Lakuntza: *arrantze*.³⁵

c) Aldaera sistematikoak lexikoan: 1. Murgindueta, Goñi: *bago* / Lakuntza, Ziordia: *pago*; Unanu, Bakaiku: *fago*. 2. Murgindueta: *ligu*; Goñi: *ligo* / Lakuntza, Unanu: *lidsu*; Bakaiku: *liyu*; Ziordia: *lino*. 3. Murgindueta, Goñi: *beatz* / Lakuntza, Unanu: *biatz*; Bakaiku: *biyatz*; Ziordia: *bietz*. 4. Murgindueta: *egitai*; Goñi: *egitegi* / Lakuntza: *eetxei*; Unanu: *egitxei*; Burunda: *iitei*. 5. Murgindueta: *ab(e)ratsago*; Goñi: *abrats* / Lakuntza: *abeatsa*; Unanu: *abaatsa*; Bakaiku: *abeats*; Ziordia: *aberats*.

Aztertzeo gelditzen da Goñerriko eta Ergoieneko hitzek elkarrekin duten lotura, aintzat hartzeko modukoak diren batasun izpi batzuk bai baitira kasu batzuetan: orografiaren zailtasuna gorabehera, elkarren ondoan dauden bi ibarretan baliteke beste ibarrekiko gertatzen ez diren batetortzeak agertzea; hurrengo bi kasuak izan litezke adibide onak: Unanu: *buruxek*; Goñi: *puruxe* / Lakuntza: *goaizek*; Ziordia: *guaiziak*; Bakaiku: *buixak* alde batetik eta bestetik Unanu: *irri*; Goñi: *irrin* / Lakuntza: *farrak ein*; Bakaiku: *barre*; Ziordia: *barre & barra*. Etorkizuneko azterketek Andimendia gorabehera bi ibarron artean alderdi lexikoan loturarik baden erakuts dezakete.

Oraingo gure datuek, dena den, garbi salatzen dute Sakanako euskarak lexikoki batasunik ez duela: arestian ikusi bezala, anitz dira Murgindueta eta Lakuntza bereizten dituzten adibideak. Iduri luke, beraz, orain arteko ekialdeko Arakil, Lakuntzarenak ez diren beste hizkuntza eragin batzuen pean murgildurik izan dela, beste dinamika soziogeografiko batean txertaturik egon dela. Lakuntzak eta Sakanako mendebaldeak baino, balirudike Iruñerriko hizkeratik gehiago edan duela ekialdeko Arakilek. Jose Maria Sarrustegi arruazuarrak zioskunez, Uharten aldatzen da Sakanan euskara, muga Uhartek egiten du, Uhartetik eskuin euskara besterik da. Anekdotak gisa zioskun euskaltzainak ezagutu zuela denek "erran" deitzen zuten gizon bat ekialdeko Arakilgoa; zinez da nabarmena Nafarroako euskal-

³² Baita Izurdiagan ere (Idoy 1981b: 202).

³³ Baina *bildur* ere ageri da Goñerrikotzat jo dirugun testu pare batean: (Mar, Pre I). Bestalde, Irañetan *bildur* jaso zuen *Erizkizundi*-ak.

³⁴ Egia esan, hiztunak *esan* erantzun du inkestan, baina hurrengo galderan, arreta beste hizkuntza gaietan duela, *erran* eman du. Uhartetik eskuin *erran* erabili izan dela zioskun, bestalde, J. M. Sarrustegi euskaltzainak, baina Koldo Artolak *esan* bildu du Murginduetan, Ihabarren, Egiarretan, Urritzolan eta Gulibarko Larunben.

³⁵ Itziar Ruiz Razkin bertako alabari zor diogu datu hau. Ohart, gaineta, Arabako DLC-n ere *arrauntza* dagoela.

dun xeheen oharmenean eta ezagupen lektal praktikoan *erran / esan* bikotearen agerpen usua.

Adierazi behar da Goñerriko lexikotik Andimendiaz iparrekora dagoen aldea begien bistan dagoela eta oro har, gramatikako beste ataletan orain artean sumatu dugunarekin bat datorrela. Halaz ere, aski bakantzen da alde edo desberdintasun hori ekialdeko Arakilen: jokalekutzat baliatu dugun Murginduetan biziki ugaltzen da Andimendiaz hegoaldeko eta Arakilgo batasun lexikoa, aztertu dugun Sakanako beste ezein lekutan baino areago. Ezin atzendu da, gainera, Murginduetako datuak eta Goñerrikoak usu Sakanako gainerateko eremu guztien aurka doazela batera; garrantzi handia du honek.

Zernahi ere den, lexikoko hainbat adibidetan batera doazenak ez dira Goñerria eta ekialdeko Arakil soilik, inoiz Lakuntzaraino iristen da batasun hori eta honek ere argi darakuskigu isoglosa lexikoen egitura konplexua dagoela Sakana alderdi horretan. Oro har esan daiteke lexikoaren alderditik so eginik Sakana ez dela eremu homogeneoa.

5.5.6. Hego-nafarreraren muga lexikoa aurkitzeko Anue alderdira inguratzea eta Esteribarrera sartzea komeni da; hori eginez gero nabarmen gelditzen da jautzia dagoela. Esteribarko Iragin eteten da Atetzen, Ultzaman, Odietan eta Anuen gaindi datorren batasuna. Dakartzagun datu hauek guhaurek egin inkesta baten fruitua dira eta hego-nafarrerako ele eta aldaeren hedadura neurtzea dute helburua. Erantzunaren ondoan ageri den galdera ikurrak adierazten du lekukoak ez duela ziurtasunik; ezezko ikurrak irudikatzen du lekukoak ez duela ezagutzen proposatu zaion hego-nafarrerako hitza. Hedadura neurtu nahi zen ele edo aldaerak hurrengoak dira:

1. "atxon" 'usain goxoa'. 2. "izotzil" 'urtarrila'. 3. "eri" 'atzamarra'. 4. "bilo" 'ilea'. 5. "iskiritu" 'garrasia'. 6. "larrazken" 'udazkena'. 7. "futots" 'zaldiaren hotsa airea sudurzuloetarik ateratzean'. 8. "berere" 'bederen'. 9. "elle" 'artilea'. 10. "eraiki" 'erein'. 11. "belauriko" 'belauniko'. 12. "buluxi" 'biluzi'. 13. "tzitzar" 'kazkabarra'. 14. "pizu" 'zama'. 15. "xasi" & "sasi" 'jasan'. 16. "burtxintxa" 'katagorria'. 17. "subilaro" 'eguberri gaua'. 18. "gardu" 'kardua'. 19. "albas" 'ahalaz'. 20. "kuxeta" 'goilara'. 21. "kaski(l)" 'oskola'. 24. "urgune" 'azalera ura duen soroa'. Hauéz gain Nafarroan hedadura handiagoa duten "txar" 'txikia' (22) eta "zalo" 'laster' (23) eleez ere galdegin da.

Dakartzagun hogeita lau adibideetarik lehen zortzietan Iragin ele desberdina erabiltzen dela ikus daiteke: hego-nafarrerakoak dira herrixka honetako itemak. Iragiko hurrengo sei aldaerak ere (9-14) hego-nafarrerari dagozkio. Hurren hiru adibideetan (15-17) Anue eta Esteribar dira hego-nafarreraren tankera erakusten dutenak eta hemezortzigarren adibidean ere hego-nafarrerarekin batean doaz bi ibarrrak, aldaera batean oraingoan. Hemeretzigarren adibidean hego-nafarrera, Odieta eta Esteribar bat datoz. 20-22 bitarteko adibideetan Iragiko lexikoaren nortasuna ageri zaigu eta 23 eta 24 adibideetan Iragiko euskarak Ipar Euskal Herrikora duen isuria sumatzen da:

Beuntza	Ilarregi	Iraizotz	Latasa	Leazkue	Etulain	Iragi
1. usai	usai on	(-)	urrin goxo	urriñ on	urriñ on	arson ³⁶
2. ilbeltza (?)	enero	ilbeltza	enero & ilbeltza	ilbeltz (?)	(-)	izotzille
3. beatza	biatz	biatz	biatz	biatz	biatz	eri
4. kalpar	ille biru	illa & kalpar	illa	illa	ille	bilo ³⁷
5. oiui	oiu	karraxi	oiu	oiu	oiu	izkiritu
6. udondo	udondo	udondo	udondo	udondo	(?)	larrazken
7. (-)	irrintzi	futuke	irrintzi	irrintzi	irrintzi	furrutoska
8. benpin	beñezpein	(-)	beñezpin & beere(n)	(-)	biñezpin	beren & sorik
9. illa	illa	illa	illa	illa	ille	ella
10. erain	erain	erain	erain	erain	erain	ereki
11. belauneko	belauniko	belauneko	belauneko	belauniko	belauneko	belauriko
12. biluxi	biluxi	biluxi	biluxik	biluxi	biluxi	buluzi
13. kazkarabar	kazkarabar	kazkarabar	kazkarabar	kazkarabar	kazkarabar	kazkaragar ³⁸
14. pisu	pisu	pisu & zama	pisu	zama & pisu	pisu	pizu & pisu
15. (-)	sujetatu	ankak ez segi	(-)	iasi	(-)	iasi
16. kattaorri	kattagorri	katagorri	katagorrie	burtxintxe ³⁹	katagorri	gataburtzintze, k-
17. ez da galdegin	ez da galdegin	eguarri & gabon	eguerri	(-)	sunbillero	subilero & eguarri
18. kardu	kardu	kardu	kardu	gardu	kardu & gardantzo	gardu & kardu ⁴⁰
19. al baduzu	al bauzu	al badur	albas	(-)	(-)	albaz
20. koxta	koxta	koxta	koxta	koxta	koxta	kuzte
21. kaskal	kaskal	kaskal	kaskille & kaskal	kaskille	azal & kaski (?)	koskill
22. txar	txar	txar	txar	txar	txar	txar & ttar
23. audio	zaloi	zaloi	zaloi & abudo	zaloi	zaloi & laxter	zalui
24. (-)	baltsa	leku urgune	urgune	urgune	urgune	urgune & liska

5.5.7. Azterketa arestiko azpiataletan egin dugun baino era orokorragoan eginez gero, ezin esan daiteke alderdi lexikoak orain artean hemen defendatu den hego-nafarrera azpidialektoaren izaera nabarmen bermatzen duenik. Ez dago hego-nafarreraz bakarrik erabiltzen den hitzik, ez bederen hego-nafarreraren eremu guztia edo gehiena harrapatzen duenik. Artikuluan zehar gainerako ataletan gertatu den bezala, aztertu dugun eremuan —hego-nafarrera guztia— joera lektal bati baino gehiagori dagozkion hitz sailak aurkitu ditugu.

Alderdi lexikoak ere hego-nafarrera azpidialektoa berma baleza, egon beharko lukete hitz edo aldaera batzuk hegoko ibarretan, marra horretatik goiti erabiltzen ez direnak, baina hori kasu guti batzuetan gertatzen da soilik. Hurrengo lerroetan eremu honetako guztiko banaketa geolexikoaren ezaugarriak eta balizko isoglosak zehaztuko ditugu: irudi konplexu eta askotarikoa aurkeztuko dugu, konplexutasun horren egituraz zertzeladak emanez.

³⁶ Iragin egun *urrin on* nagusitu da, baina lehen *atson* erabiltzen zen eta *urrin* 'kerua, usain txarra' zen. Aezkoan eta Erroiarren ere bada *atson* eta J. Lizarragak *atxon* zerabilen.

³⁷ Iragin dioskurenez *bilo* zerri, zaldi, ahuntz edo zakurrarena ere bada pertsonarenaz landa.

³⁸ Goñerrian, Eguesibarren eta Aezkoan ere bada *kazkaragar*; OEH-k dakarrenez, *kazkarabar* Erroiarren, Baztanen, Larraunen, Bortzirietan eta Tolosan ageri zaigu.

³⁹ Nahiz Esteribarren *burtxintxe* den nagusi, Aezkoan eta Zaraitzun bezala; Baztanen *urtxintxe* dago eta Luzaiden *urtxintxa*. Hegoaldera, *kattagorri* zegoen Goñerrian, Oltzan eta Eguesibarren. Etxalarren *kurtzintza* dago eta Oitzen *katapatxintxa*. Bertizaranan *katapatxintx* dago eta Ultzamako Arraitzen *kattapurtintxe*.

⁴⁰ Egun *kardu* erabiltzen da Iragin, baina lehenago *gardu*.

5.5.8. Artikuluan zehar irudikatu dugun goranzko isoglosa horizontal horren hegoaldera ageri zaizkigun hitzak aldaerak dira, ez dira eleak *stricto sensu*. Honela, egiaztatu dugunez *kuraxe & kurexa & kurixa* 'guraizeak', *kazkaragar* edo *progu* erdal 'prueba' azpidialekto honi dagozkio bakarrik, ez dira hortik goiti ageri, baina ez dira nortasun handiko item lexikoak, hitz baten aldaerak dira eta bat mailegua. Behin honaino iritsiz gero, guharen buruari egin beharko geniokeen lehen galdera honakoa da: eremu bateko hizkera jakin bat azpidialekto izatera iristeko zein da alderdi lexikoari eskatu behar zaion espezifikotasun maila? Zer ñabardura teoriko egin behar da erdigunekoak diren hizkeren kasuan, eragina polilektala denean? Ez da aise erantzutea, baina iduri luke hona aurkeztu ditugun aldaerok baino gehixeago eskatu beharko litzatekeela.

5.5.9. Badira hego-nafarreraren eskusiboak diren hitz edo aldaera batzuk, baina ez dute geografiaren froga gaintitzen: banatzaileak dira, ez dira aztertzen dihardugun eremu guztian zehar ageri eta, ondorioz, ez dute hego-nafarreraren batasun lexikorik osatzen. Hona adibide batzuk:

1. *agirtu* 'agertu'. 2. *arkindu* 'aurkitu'. 3. *armam(b)ilo* 'armiarma'. 4. *arroitze* 'arrautza'. 5. *arrosti* 'aharrausia'. 6. *asants* 'azantza, soinua'. 7. *asuin* 'osina'. 8. *atxon* 'usain gozoa'. 9. *bejain* 'bezain'. 10. *bepelar & beperral* 'betilela'. 11. *berere & berare* 'bederen'. 12. *biko* 'pikua'. 13. *borru* 'porrua'. 14. *borztzetan ogei* '100'. 15. *dristetu* 'distiratu'. 16. *elle & eile* 'artilea'. 17. *eraiki* 'erein'. 18. *eramo* 'eraman'. 19. *erdikume* 'erbikumea'. 20. *etxabur* 'intxaurra'. 21. *etxaperro*.⁴¹ 22. *etxiden* 'itxaron'. 23. *gaingatu* 'gainez egin'. 24. *gen* 'hemen'. 25. *igautreak* 'inauteriak'. 26. *igor* 'inor'. 27. *ijan* 'izan'. 28. *iken(du)* 'izan'. 29. *il(l)unsarre* 'ilunabarra'. 30. *intze* 'iltzea'. 31. *iragazi* 'irabazi'. 32. *jendamende* 'belaunaldia'. 33. *katuli* 'katilua'. 34. *kerrade* 'kedarra'. 35. *kurtu* 'makurtu'. 36. *larrapo* 'apoa'. 37. *llano* 'lainoa'. 38. *masjuri* 'maskuria'. 39. *mereji* 'merezi'.⁴² 40. *montiatu* 'pilatu'. 41. *nene* 'ergela'. 42. *nirabe* 'zerbitzaria'. 43. *ollataxegi* 'oilategia'. 44. *oreitu* 'oroitu'. 45. *otsadar* 'ortzadarra'. 46. *otsots* 'ostotsa'. 47. *oxtoxirik* 'oinutsik'. 48. *sasi* 'eutsi, jasan, zutik edukiarazi'. 49. *sautsi* 'jaitsi'. 50. *sostatu* 'jostatu'. 51. *txintxilinkarda* 'kilkerra'. 52. *txitxillo* 'txitxirioa'. 53. *txujen* 'zuzen'. 54. *urapo* 'igela'. 55. *zarkume* 'guraso zaharren seme-alaba'.

5.5.10. Ia eskusiboak diren hitz edo aldaerak ere aurkitu ditugu, hego-nafarrek muga lexikoak alderdi batzuetan hautsirik balitu bezala; alegiazko sare horren zuloa dela bide, hitz horiek Zaraitzun ageri dira. Berriz ere argi gelditzen da hego-nafarrek eta zaraitzuerak hartu-eman hertsia zutela. Ele horietarik hurrengoak orokorrak dira hego-nafarreraren:

⁴¹ Baliteke zentzu gaitzesgarria izatea; Joakin Lizarragaren lanean 'etxeko zakurra' adiera du eta Aezkoan maizter txiuroak izendatzeko erabiltzen da. Atezko Beuntzan *attalperro* bildu dugu: txakur txikiez esan ohi da, etxeko atarian zaunka egiten duten horiez. Anueko Etulainen *attalperro* nahiz *ataltxakur* bildu ditugu eta Leazkuen *attalperro*.

⁴² J. M. de Ibero goñerritarrak eta Elkanoko J. Lizarragak erabilia; Utergako kristau ikasbideak ere badakar.

1. *butzu* 'putzua'. 2. *ellorri* 'elorría'. 3. *entendatu* 'ulertu'.⁴³ 4. *eskui* 'eskui-na'.⁴⁴ 5. *giltzurrun*⁴⁵ 'giltzurdina'. 6. *iago* 'gehiago'. 7. *logune* 'lokia'...

Ia eskusiboak diren beste ele edo aldaera batzuk eskualde batzuetakoak dira bakarrik:

1. *albas* 'ahalaz'.⁴⁶ 2. *azaro* 'urria'. 3. *burrin* 'burdina'. 4. *kristio* 'kristaua'. 5. *mandre* 'máindirea'. 6. *obenena* 'hoberena'. 7. *otron* 'otordua'.⁴⁷ 8. *soinegi* 'sorbalda'. 9. *solo* 'bakarrik' adverbio erdaratikakoa. 10. *txuku* 'lehorra'. 11. *txutirik* 'zutik'. 12. *zenboron* 'zenberona'...

5.5.11. Ipar Euskal Herriko hizkeren isuria duten hitz ugari ageri dira hego-nafarreraren eremuan. Hitz horiek ez dira Sakanan, Basaburuan, Imotzen, Atetzen, Odietan, Ultzaman, Anuen, Baztanen edo Bortzirietan erabiltzen, Nafarroa Garaiko euskal eremuaren hegoaldekoak dira. Hitz hauekin ere sortatxo bät osatu dugu. Ezaugarri honek garrantzia du, azken batean Nafarroa Garaiko ipar-ekialdean ez dagoen hainbat hitz edo aldaera Nafarroa Garaiko hego-ekialde euskaldunean bada-goela edo bazegoela erakusten baitigu. Ez dira hego-nafarrera guztian zehar ageri diren hitz edo aldaerak, ez diote azpieuskalki honi batasunik ematen, baina Nafarroa Garaiko ipar-ekialdeko hizkeretan ageri ez diren ekialdeko hitz edo ezaugarri batzuk hego-nafarreran badaudela ohartzeak garrantzia du, azken batean Nafarroa Garaiko ekialde euskaldunean iparretik hegora aldea dagoela adierazten baitu. Hona zein diren hitz edo aldaerok:

1. *abuín* 'ahoko haguna'. 2. *agitu* 'gertatu'. 3. *akar* 'errierta'. 4. *aulfer* 'alferra'.⁴⁸ 5. *bardin* 'berdin'. 6. *belauriko* 'belauniko'. 7. *bil(l)ó* 'ilea'. 8. *buluxi*

⁴³ Hego-nafarreratik kanpo solik Atezkó Beuntzan bildu dugu; Odietan, Ultzaman, Anuen eta Esteribarren ez dugu aldaera hau bildu, *-i*-duna baizik. Egun *entendittu* nagusi dabil Beuntzan, baina aldi batez *entendatzeugu* entzun diogu berriemaile bati; beste hiru berriemailek ere aldaera *-i*-duna eman digute, baina bosgarren batek ziurtatu digunez, lehen *entendáru* erabiltzen zen herrian, orain aldaera *-i*-duna nagusitu bada ere. Aldaera *-a*-duna Goñerrian, Esteribarren, Erroibarren eta Aezkoan erabiltzen da eta F. Elizalde eta J. Lizarraga idazleek ere bazerabilten. Bestalde, aldaera *-i*-duna dago Larraunen, Ultzaman eta Baztanen.

⁴⁴ Gure datuen arabera hego-nafarreratik kanpo inon ez dago *eskui* Zaraitzun salbu; Echaidek Atezkó Beratsainen *eskuye* bildu zuen (1989: 148); guk Atezkó Egillorren sortu zen baina beti Beratsainen bizi izan den Graxtoineko Juan Erize Gaskuerengandik (1914, aita Zenozkoa eta ama Egillorkoa) *eskuñ* bildu dugu, baina ohartu gara inoiz adlatiboan sudurkaria desegiten dela eta *eskuiera* antzeko zerbait entzuten dela; alta, hitza sudurkariduna da, *eskuñ* & *eskuñe* esaten du gure lekukoak, eremu hartan bezala: elea sudurkariduna da Beuntzan (Atetz), Ilarregin eta Iraizotzen (Ultzama), Latasan (Odietan), Leazkuen eta Etulainen (Anue) nahiz Iragin (Esteribar). Hego-nafarreraz *eskui* Itzarbeibarren —*eskubi*-rekin batean— eta Aezkoan ageri da eta F. Elizalde eta J. Lizarragak erabili zuten; Erroibarren eta Baztanen ere *eskuñ* erabiltzen da, Larraungo Arruitzen bezala.

⁴⁵ Nafarroa Garaian *giltzurrun* Zaraitzun, Aezkoan, Artzibarren, Eguesibarren, Garesen, Oltzan eta Goñerrian ageri zaigu; hortik kanpo Gipuzkoan ere bada, OEH-k dakarrenez.

⁴⁶ Aezkoan erabiltzen da eta J. Lizarragak ere bazerabilen. Atetzen, Ultzaman eta Anuen ez dugu bildu inkestetan; O. Ibarrek dioskunez, Erroibarren ez da ageri; Baztanen *aalaz* erabiltzen da. Guk Odietako Latasan *albás inñout* 'ahalaz eginen dut' bildu dugu eta Esteribarko Iragin *albaz*; oraintsu argitaratu den Olaizko eskuizkribu batean ere ageri da: *ingenio gaisoac / albaz galeraci* (Artola 2001: 502).

⁴⁷ Joakin Lizarragak *otrontze* dakar.

⁴⁸ Bokal belarea duten aldaerak Eguesibarren, Erroibarren, Aezkoan, Zaraitzun, Erronkarin, Zuberoan eta Nafarroa Beherean ageri zaizkigu.

'biluzi'. 9. *egotzi* 'bota'. 10. *egun* 'gaur'. 11. *eri* 'eria, atzamarra'. 12. *futots* 'zal-diak sudurzuloetarik ateratzen duen hotsa' eta bajta 'mar-marra' ere. 13. *ilari* 'hileta'. 14. *irur* 'hiru'. 15. *iskiritu* 'oihua'. 16. *laur* 'lau'. 17. *otsorrai* 'belea'. 18. *pizu* 'pisua'. 19. *tresena* 'arropa'. 20. *ukarai* 'eskumuturra'. 21. *zamari* 'zaldia'.⁴⁹ 22. *zerik* 'nola'.⁵⁰

5.5.12. Hego-nafarreraren eremuan eta Baztanen ere ageri den ele sail bat bada, Ipar Euskal Herriko isuria duena; ele hauen bidez honako sorta eratu dugu:

1. *akaitu* 'nekatu'.⁵¹ 2. *kuxeta* 'goilara'. 3. *larrazken* 'udazkena'. 4. *okitu* "aberats okitu" edo "zahar okitu" bezalako esakeretan erabilia. 5. *tzitzar* 'kazkabarra'.

5.5.13. Ugari dira hego-nafarreran zehar hedadura duten, baina gero goiti ere ageri diren ele eta aldaerak, aztertzen dihardugun hego-nafarreraren eremuaz gain zabalkunde handixeagoa dutenak: inoiz Sakanan gaindi aurki daitezke batzuk eta beste batzuk, berriz, Iruñeko ibarretan goiti, Ultzama, Odieta, Anue alderdi horretan edo. Ele hauei hego-nafarreraren usaina edo kolorea hartzen diegu filologook, bertako idazkietan aurkitzeko ohitura dugulako, baina ez dira gure eremu honetan bakarrik erabiltzen, beren muga goiti hedatzen da. Hona hemen hitz edo aldaeron sorta bat:

1. *aingiru* 'aingerua'. 2. *alke* 'lotsa'. 3. *altzin* 'aurrea'. 4. *angabetu* erdal 'desfallecer' edo 'goseak hamikaturik egotea'. 5. *apal* 'baxua'. 6. *armimau* 'armiarma'. 7. *atari* 'atea'. 8. *atximixke* 'atximurra'. 9. *auteman* 'ohartu'. 10. *autxi* 'hautsi'.⁵² 11. *azpi* 'izterra'. 12. *bage* 'gabe'. 13. *batio & bateo* 'batera'. 14. *bediketü* 'benedikatu'. 15. *beie & baia* 'baina'. 16. *bekela & bekala* 'bezala'. 17. *bertz* 'pertz'. 18. *bezko & berxko* 'pertz txikia'. 19. *bolatu* 'hegan egin'. 20. *borro* 'bildots orotsa'. 21. *buruka* 'galburua' edo 'garia bildu ondoren alorrean gelditzen diren hondarrak, zerriek jateko biltzen zirenak'. 22. *burtxintxa* 'katagorria'. 23. *ellegatu* 'iritxi'. 24. *(e)mazteki* 'emakumea'. 25. *(er)respondatu* 'erantzun'. 26. *erroka* 'gorua'. 27. *erru* 'indartsua, bortitza'. 28. *erte* 'arte, tartea'. 29. *ertxi* 'hertsi'. 30. *eskindu* 'eskaini'. 31. *estrabil & estrabi* 'etxeko sarrera, ukulua'. 32. *etxokandre* 'etxekoandrea'. 33. *fritatu* 'frijitu'. 34. *fuña* 'lepatxuria, udoa'. 34. *gardu* erdal 'cardo'. 35. *gider* 'kirtena'.⁵³ 36. *goititu* 'goratu'. 37. *goixtartu* 'goiz jaiki'. 38. *goldarren* 'itzulgioetan izaten den belar zakar eta gaiztoa'. 39. *goñeta & goñetu* 'koinatua & koinata'. 40. *goñube* 'sotoa', erdal 'bodega'. 41. *guti* 'gutxi'. 42. *ingiritetu*

⁴⁹ Aezkoako Arian, esaterako, "zamari" irenduari eta lanean ari denari esaten zaio eta behorra biltzen duenari, berriz, "zaldi". Halaz ere Aezkoan bada "gereño" elea ere: Hiriberrin eta Orbaizetan bildu dugu.

⁵⁰ Nahiz Azkuek Baztanen *zerika* dakarren.

⁵¹ Atetzen, Ultzaman, Odietan eta Anuen *nekatu* bildu dugu.

⁵² Guk Anueko Etulainen *autxi* bildu dugu eta Leazkuen *autsi* eta *autxi* arteko txistukaria; O. Ibarrak dioskunez, Ultzaman, Esteribarren eta Erroibarren bada *autxi*. Guk Ultzamako Ilarregin eta Iraizotzen eta Esteribarko Iragin *autsi* baizik ez dugu bildu.

⁵³ Soilik Atetzen bildu dugu; Ultzaman, Odieta, Anuen eta Esteribarren *kider* eman digute.

'igerian egin'. 43. *ixin* 'bitzu'. 44. *izotzil* 'urtarrila'. 45. *kalfor* 'txitak eramaten dituen hegazti harraparia'. 46. *karatxori* 'txolarrea'. 47. *kaskazapo* 'kakalardoa'. 48. *kaski* & *kaskil* 'oskola'. 49. *katedra* 'aulkia'. 50. *lazki* 'arras, guztiz'. 51. *lintsusi* 'intsusa'. 52. *logane* 'logalea'. 53. *ligu* & *ligo* 'lihoa'. 54. *lotsatu* 'ikaratu'.⁵⁴ 55. *maki* 'errena'. 56. *mare* 'barea'. 57. *mise* 'mihisea'. 58. *nesako* 'nexka'. 59. *opatu* 'aurkitu'. 60. *ortzi* 'ehortzi'. 61. *ozpiñarri* 'tximista'. 62. *pe* 'azpia'.⁵⁵ 63. *saldo* 'abere taldea'. 64. *sandu* 'santua'. 65. *sapite* 'damua, arrangura'. 66. *siñestatu* 'sinetsi'. 67. *subilaro* 'eguberri gaua'. 68. *tximika* 'tximitxa'. 69. *txindi* 'txinparta, pindarra'. 70. *txintxere* 'zizarea'. 71. *txongolo* 'orkatila'. 72. *urgune* 'azaleran ur ugari duen lur eremua'.⁵⁶ 73. *uskara* 'euskara'. 74. *xarduki* 'mintzatu'. 75. *xautu* 'garbitu'.⁵⁷ 76. *zalo* 'arin, laster'. 77. *zangazpi* erdal 'jarret & corva'. 78. *zerengatik* 'zerगतik'. 79. *zumerike* & *zumarika* erdal 'mimbrera arborescente / gosier saule sauvage'. 80. *zurruke in* 'zurrunga egin'.

5.5.14. Arestiko saileko hitzek hego-nafarreraren eremua gainditzen dute goitik, inoiz Sakana alderdi horretan ere badirela, gainera. Orain aurkeztuko ditugunek Nafarroa Garaian hedadura zabalagoa dute arestikoek baino, beti ere goiti: sail hone-tako batzuk, gainera, Ipar Euskal Herrian ere ageri dira. Hego-nafarrerakoak baka-rrik ez diren arren, eremu murrizagoan erabiltzen dira *aingiru* 'aingurua', *eskindu* 'eskaini', *ilari* 'ileta' eta *urgune* hitz edo aldaerak *abrats* 'aberatsa', *amiru* 'hamahiru' edo *axuri* baino, lau lehenak hego-nafarreraren eremuari hurbilago gelditzen dira behetik. Hona goitiago hedatzen diren hitz edo aldaeren sorta luze bat:

1. *abarrikatu* 'xehatu'. 2. *abrats* 'aberatsa'. 3. *abre* 'zaldi, asto, mando jendea'. 4. *aide* 'ahaidea'. 5. *aire gaixto* 'tximista'. 6. *aisatu* & *aixetu* 'atseden hartu, arindu, erraztu'. 7. *aitebutxe* 'aitajauna'. 8. *aitetamak* 'gurasoak'. 9. *alor* 'lantzen den lur eremua'. 10. *altzur* & *eltzur* 'aitzurra'. 11. *ameka* 'hamaika'. 12. *amiña* 'amona'. 13. *amiru* 'hamahiru'. 14. *arakindegi* 'harategia'. 15. *argiaste* 'egunsentia'. 16. *ariora* 'arabera'. 17. *artio* 'arte'. 18. *arrantzari* 'arrantzalea'. 19. *arrauts* 'hautsa'. 20. *arroito* 'zarata'. 21. *atije* 'urtzintza, doministikua'. 22. *atzendu* 'ahaztu'. 23. *aunka* 'zaunka'. 24. *aurride* 'senidea, anaia edo arreba'. 25. *axuri* 'arkumea'. 26. *azazkal* 'azkazala'. 27. *bago* 'pagoa'. 28. *barride* 'auzoa'. 29. *bearri* 'belarria'. 30. *beratx* 'biguna'. 31. *beztitu* 'jantzi'. 32. *bior* 'behorra'. 33. *bistu* 'piztu'. 34. *buztarr* 'uztarrria'. 35. *doi-doi* 'ozta-ozta'. 36. *ebatsi* 'lapurtu'. 37. *erakustun* 'ira-

⁵⁴ Guk Odietan, Anuen eta Esteribarren bildu dugu; ezaguna da Erroibarren ere erabiltzen dela eta baita hego-nafarrerako beste hizkeretan ere. Ultzamako Ilarregein bildu dugu, baina Iraizotzen ez. Atetzen ere ez dugu bildu.

⁵⁵ Hitz elkartuan aise ageri da *-pe* Ultzaman eta Odietan, baina hitz beregain gisa hego-nafarreratik kanpo soilik Anuen bildu dugu; Esteribarko Iragin *pe* hitz beregaina da. Gaineratekoan, Atetzen eta Ultzamako Ilarregein *azpi* bildu dugu.

⁵⁶ Odietako Latasan, Anueko Leazkuen eta Erulainen nahiz ipar Esteribarko Iragin bildu dugu; ezezaguna da Atetzen eta Ultzamako Ilarregein; ibar bereko Iraizotzen adjektiboa da: *leku urgunea*.

⁵⁷ Iruñetik goiti lixuearekin erabiltzen da, arropa garbitu eta gero akklaratzeari esaten zaio *xautu* Atetzen, Ultzaman, Odietan, Anuen eta Esteribarren.

kaslea'. 38. *erde* 'lerdea'. 39. *erdetxi* & *erdietsi* 'lortu'. 40. *eri* 'gaiso(rik)'. 41. *erren* 'arantza'. 42. *errotazai* 'errotaria'. 43. *ertze* 'estea'. 44. *etzin* 'etzan'. 45. *ezarri* 'jarri'. 46. *ezkila* 'kanpaia'. 47. *frants* 'frantsesa'. 48. *gald(e)in* 'galdetu'. 49. *galtzina* 'karea'. 50. *garagartzaro* 'ekaina'. 51. *garill(l)* 'uztaila'. 52. *garitx* 'garatxoa'. 53. *gatu* 'katua'. 54. *gauñere* 'saguzarra'. 55. *gereño* 'garainoa'. 56. *gernu* 'pixa'. 57. *gerruntze* 'gerria'. 58. *goibel* 'hodeia'. 59. *gureatso* 'gurasoa'. 60. *igen* 'igo'. 61. *igorri* 'bidali'. 62. *imini* 'jarri'. 63. *iretsi* 'irentsi'. 64. *istu* & *listu* 'txistua'. 65. *jainkoan* *ollo* 'tximeleta'. 66. *jangoikoan* *paxa* 'ortzadarra'. 67. *kaldor* 'gandorra'. 68. *karrika* 'kalea'. 69. *kattaringorri* 'amona mantangorri izeneko xomorroa'. 70. *kazola* ontzia, *erdal* 'cazuela'. 71. *kisu* 'igeltsua'. 72. *komekatu* 'jaunartu'. 73. *koropilo* 'korapiloa'. 74. *ladron* — "(h)aur ladron ori!" bezalako esateretan—. 75. *lamisketu* 'miazkatu'. 76. *lastell* 'urri hilabetea'. 77. *lautan* *ogei*. 78. *malubi* 'marrubia'. 79. *manatu* 'agindu'. 80. *martuze* 'masusta'. 81. *matel* 'matraila'. 82. *matxutxa* 'masusta'. 83. *near* 'mehea'. 84. *merexi* 'merezi'. 85. *mi* 'mihia, mingaina'. 86. *mokoka in* 'erriertan aritu'. 87. *muskon* 'muturrekoa'. 88. *neskato* 'neskamea, mirabea'. 89. *nornai* 'edozein, nornahi'. 90. *ofiziele* 'ofizioko langilea'. 91. *oian* 'mendia'. 92. *okeer* 'begibakarra'. 93. *oko* 'mahats mulkoa'. 94. *okondo* 'ukalondoa'. 95. *oñestur* 'oinartzargia, tximistargia'. 96. *orai* 'orain'. 97. *orantza* 'legamia'. 98. *oraño* 'oraindik'. 99. *orditu* 'mozkortu'. 100. *orrastatu* 'orraztu'. 101. *orrax* 'orrazea'. 102. *ortots* 'ortzantza, trumoia'. 103. *ozka* 'hozkada'. 104. *primedera* 'udaberria'. 105. *puruxe* 'guraizeak'. 106. *rafe* *erdal* 'alero', teilatukoa. 107. *sagarroi* 'trikua'. 108. *soin* *erdal* 'hombro'. 109. *sor* 'gorra'. 110. *tutulu* 'funtsik ez duen aberea edo pertsona'. 111. *txar* 'txikia'. 112. *txiñurri* 'inurria'. 113. *ugelde* 'ibaia'. 114. *ugeraga* 'ugadera'. 115. *uli* 'eulia'. 116. *umerri* 'bildoskia'. 117. *urdakeria* 'zikinkeria'. 118. *urin* 'koipea'. 119. *urri* 'iraila'. 120. *urriñ* 'usaina'. 121. *xilko* 'zilborra'. 122. *zaldiko* 'putxoa, zaldikume arra'. 123. *zapatu* 'zerbait zanpa-zanpa egitea, esaterako, saski baten barreneko arropa'.

5.5.15. Hego-nafarreraren barreneko isoglosa lexikoak hobeki ezagutzeko men-debaldera jo dugu Gesalatzerraino; ikusiko denez hego-nafarreraren lexiko orokorra-
rekiko lotura baden arren, Eguesibartik urrundu garelako sumatzen da. Zernahi ere den, Gesalazko idazkietan joera bat baino gehiago ageri da: 1735eko Muzkiko Franzisko Elizalderen kristau ikasbideko eleek ekialdeko eite edo isuria dute, XVIII. mende bukaerako Muzkiko Martinez de Morentintarren predikuek baino handiagoa bederen; hona zer den batean eta bestean ageri dena (lehenik ageri den hitza Elizalderi dagokio):

ailcin / *aurre*; *atra* / *atera*; *barur* / *baru*; *egu* & *egun* 'gaur' / *egun* & *gaur*; *emas-te* / *emakume*; *eraman* / *eramo* & *eraman*; *erran* / *erran* & *esan*;⁵⁸ *erte* & *arte* / *arte*; *eskui* / *eskubi*; *guti* / *gutxi* & *guti*; *igan* / *igo*; *imini* / *paratu*; *jautsi* & *jautsi* / *jaitxi*; *sandu* / *sandu* & *santu*; *sinestatu* / *siñistatu*.

⁵⁸ Oroit, dena den, *mezarralea* dakarrela Araban Landuchiok 1562an.

Euskal Herriko erdiguneko eleak ageri dira Muzkiko Martinez de Morentintarren predikuetan: *aingeru*, *alegin*, *altxatu* 'goratu', *arkitu*, *aurre*, *azpi* 'pea', *beintzet*, *emakume*, *esan*, *eskubi*, *estar(r)i*, *ezautu*, *gaur*, *gutxi*, *igo*, *ill* 'hilabetea', *iñor*, *iriki*, *iru*, *jaitxi*, *mingañ* 'mihia', *negar*, *neskatxa*, *pekatari*, *santu*, *topatu*, *urruti* eta *zergatik*. Zernahi ere den, Nafarroa Garaiko ekialdean, hego-erdialdean edota testurik zaharretetan ohiko diren ele eta aldaera ugari ageri dira Martinez de Morentintarren idazkietan: *ainberce*, *alke*, *andi*, *aniz*, *apez*, *arrazio*, *arteo*, *aski*, *atari* 'atea', *auts* 'errautsa', *bage*, *balin* 'balidin', *bapera* 'bakoitza', *baratze*, *barrede* 'auzoa', *batio* 'batera', *bedizio* 'bedeinkazioa', *beiti*, *beldur*, *berce*, *bide* 'omen', *botatu*, *butzu*, *daus* 'deus, ezer', *egotzi*, *egun* 'gaur', *ertxi*, *erran*, *erroi*, *galdein*, *goiti*, *guartu*, {*guarteman*}, *guatze*, *guti*, *guzi*, *iduki*, *igorri*, *iguzki*, *ior*, *irur*, *kristio*, *mintzatu*, *neskato*, *onberce*, *ongi*, *orai*, *sandu*, *solo* 'soilik', *sortu* 'jaio', *ugalde* 'ibaia', *urbil* eta *yago* 'gehiago'.

Nafarroa Garaiko erdialdekoago ele eta aldaerak ditugu hurrengoak: *baru*, *bekala*, *eramo*, *erre(n)* 'arantza', *gaste* 'gaztea', *geiltzen* 'gelditzen' aldaera, *inior* eta *opatu*. Horrezaz landa, mendebaldeko itxura duten ezaugarri edo eleak aipa ditzakegu: *botadu*, *demoniño*, *edegi* 'ireki', <*isagui*> 'biztu', *moguidu* eta *petriñe* 'gerrikoa'. Beharbada Gesalazkoak izan daitezkeen aldaera berezien artean hurrengoak aipa daitezke: *aungi* 'ongi', *aurtegi* 'aurpegia', *bakatu* 'bekatua', *gizi* 'guztia',⁵⁹ *inior*, *lagrima*, *nube* eta agian *xildu* 'isildu'.

5.5.16. Bonapartek Donibane Lohizunen Eguesibarko, Itzarbeibarko, Oltzako eta Goñerriko lexikoaz egin zituen inkestetan batasun mailarik handiena ageri duten bi ibarrak Oltza eta Goñerria dira zalantzarik gabe; Ondarrak 1982.ean argitaratu ele zerrendak ikuskatzea baizik ez dago horretaz jabetzeko: makina bat adibidetan Oltza herriko eta Goñi herriko erantzuna bat eta bera dira. Guk jarraian ezarriko dugun zerrenda Goñerriko euskaratik Oltzakora lexikoan dagoen aldearen erakusgarri da; ikusiko denez, alde lexikoa baino gehiago, oinarri lexiko berean ibar bateko hizkeratik bestera ageri diren desberdintasun fonologikoak dira dakartzagunetarik anitz; halaz ere nabarmena da alde lexikoa dagoen kasu batzuetan erdialdera begiratzen duela Goñerriak eta ekialderagoxe Oltzak. Ikus ditzagun aldeak hiru sailetan banatu adibideetan; Oltza / Goñerria da hurrenkera:

a) Oinarri lexiko desberdina: 1. *abuñe* / *apar*. 2. *aran* / *okarin*, *aran*. 3. *arbi* (gizakiak jatekoa) / *arbitxol*.⁶⁰ 4. *artaxe* 'artaxikia' / *artatxiki*. 5. *deskantsatu* / *aichsetu*, *deskantsatu*. 6. *erautsi* 'abereak jaitsi' / *chaichi*. 7. *erlantx* 'putrea' / *arrano beltz*. 8. *ezten* / *mixto*. 9. *gallita de S. Martin* / *basollo*. 10. *gallito de S. Martin* / *basollar*. 11. *ipurtatx* 'turón' / *satatx*. 12. *kopeta* / *bekos(k)i*, *kopeta*. 13. *kukurruku* 'pavot, coquelicot' / *kukurruku*, *zintsulunkordo*. 14. *landa* 'une campagne' / *kampo*. 15. *lertxon* / *gurilo*. 16. *listetu* 'distiratu' / *dristetu*. 17. *listu bota* / *listu bota*, *tufin*. 18. *ozpinbelar* 'mingarratza' landarea / *mingeratx*. 19. *rebokatu* 'oka egin' / *arrojatu*. 20. *saats* 'sahatsa' /

⁵⁹ Zaraitzuko kristau ikasbide batean ere bada *gizi*: ikus K. Mitxelena, "Un catecismo salacenco", *FLV* 39, 1982: 24.

⁶⁰ Abereek jaten dutena da "arbi" Goñin (Bonaparte).

ostachuri. 21. *soto* erdal 'prado, pré, prairie' / *larre*. 22. *saltarin* / *martinsalto*. 23. *zarrapo*⁶¹ 'apoa' / *larrapo*, *kunkun*.

b) Aldaera lexikalizatu ez sistematiokoak: 1. *aitzur* / *eltzur*. 2. *alu* / *lu*. 3. *bejain* (?) / *bezein*. 4. *egitai* / *egitegi*. 5. *engañetu* / *engeñetu*. 6. *erauxi* / *iroxi*. 7. *ergunide* / *ergiñudi*. 8. *eskumatur* / *eskutur*. 9. *esne* / *esene*. 10. *etxe* / *itxe*. 11. *flore* / *lore*. 12. *ñeztur* / *oñeztur*. 13. *ñor* / *igor* & *ior*. 14. *io* / *igo* & *igen*. 15. *itxiki* / *ixin*. 16. *kaldor* / *kaldur*. 17. *kanabite* 'irekitzen den labana' / *kanabeta*. 18. *logale* / *logane*. 19. *mainki* 'maingua' / *maki*. 20. *mare* / *bare*. 21. *martxu* / *mar-tsu*. 22. *ollategi* / *ollataxegi*. 23. *ondoan* / *ondorean*.⁶² 24. *oroitu* / *oreitu* & *akor-datu*. 25. *petxo* / *buler* & *petxo*. 26. *txiliko* / *zille*. 27. *txorinegar* 'erretxina' / *negar*. 28. *uli* 'eulia' / *auli*. 29. *zubendur* 'zuhandorra', erdal 'cornejo' / *zumendur*. 30. *zuriele* 'yerba mala' / *zubiele*.

c) Aldaera sistematiokoak lexikoan:⁶³ 1. *aixkide* / *exkide*. 2. *argizeri* / *argizegi*. 3. *bartz* / *partz*. 4. *biurtu* / *biurtu* & *biurritu*. 5. *erozein* / *edozein*. 6. *erai-ki* 'erein' / *ereki*. 7. *esnori* 'esne-belarra' delako 'euforbio, euphorbe' / *esnauri*. 8. *etsiramo* / *etsidamu*. 9. *iriki* / *idiki*. 10. *laño* 'lainoa' / *leiño*. 11. *lasterrin* / *laisterrin*. 12. *layo* 'leihoa' / *leigo*. 13. *manduli* / *mandauli*. 14. *pikor* / *bikor*. 15. *txardiñ* / *txardiñ* & *sardiñ*. 16. *xaiki* / *xeki*. 17. *xautsi* / *xaitsi*. 18. *xayo* / *xeyo*. 19. *zuidade* 'hiria' / *ziudedede*.

Ezagun du hainbat eletan ekialdera gehiago begiraten duela Oltzako hizkerak Goñerrikoak baino: *abuñe*, *lertxon*, *listetu*, *ozpinbelar*, *saltarin*. Hainbat adibidetan, Goñerrikoa erdialdera begirago dago: *apar*, *mingeratx*; inoiz erdialdeko eta mendebaldeko diren eleak dakuskigu Goñerrian: *gurilo*, *martinsalto*, *mixto*; baina are mendebaldekoak direnak ere: *bekos(k)i*, *eskutur*, *kunkun*, *okarin*, *zille*. Hainbat kasutan, Oltzako elea Nafarroako erdi-ekialdeko ohituretako partaide da: *aitzur*, *argizeri*, *bartz*, *egitai*, *esne*, *etxe*, *itxiki*, *laster in*, *logale*, *mare*, *txiliko*; adibide hauetan guztietan Goñerriko hizkera Nafarroa Garaiko erdialderago begira dago: *eltzur*, *argizegi*, *partz*, *egitegi*, *esene*, *itxe*, *ixin*, *laister in*, *logane*, *bare*...

5.5.17. Bonaparteren arabera mendebaldeko behe-nafarreraren atala zen Aezkoako euskara Eguesibarkoarekin alderatu dugu lexikoki: aldea ez da handia, funtsean Eguesibarko euskaratik ezker hasten dira desberdintasun lexikoak agertzen, Oltza eta Goñerri aldera, baina halaz guztiz ere Aezkoako euskarak Zaraitzuko euskararekin eta Nafarroa Behereko Garazikoarekin izan du hartu-eman⁶⁴ eta pentsatzekoa da Eguesibartik Aezkoara hitz edo aldaeretan alde edo moldez desberdintasun zerbait egotea; horixe da hain zuzen ere datuek diotena, nahiz desberdintasunak ez duen iris-

⁶¹ Txulupaingo Nabatzen bezala; ordea, *larrapo* dakar Elkanoko Lizarragak. Guk Ultzamako Iraizotzen eta Anueko Leazkuen eta Etulainen *arrapo* bildu dugu. Aezkoako Abaurregainean norbait *zarrapoka* ibiltzen dela esaten da.

⁶² Ergoieneko Dorraon egun *ondorien* erabiltzen da: *erlástu ondorién* bildu du Koro Seguiolak (EHHA).

⁶³ Goñerriko eta Oltzako hizkerak sistematiokoki alderatu diren 7.5.3.1.1. azpiatalean pare sistematioko gehiago ageri dira fonologian.

⁶⁴ Nahiz antzekotasuna Baigorrikoarekin handiagoa duen: lexikoaz dihardugula, esaterako, ohart hegonaferren *ilari* dena Baigortin *ilerio* eta Aezkoan *ilario* dela.

ten Eguesibarko lexikotik Oltzakora eta are gutiago Goñerrikora dagoenaren maila kualitatiboa.

Eguesibarko lexikoa diogunean bi iturri ditugu: Bonapartek 1869an Donibane-Lohizunen Jose Javier Larrainzar Elkanoko semearengandik bildu datuak edota 1771-1821 bitartean Joakin Lizarraga Elkanoko apezak idatzi testuetan ageri direnak azter daitezke. Beti ez datoz bat: oro har balirudike Joakin Lizarragaren laneko datuetan ekialdeko kutsu handiagoa dagoela eta ez dakigu hori Ipar Euskal Herriko tradizio idatziaren hedaturari dagokion ala aldaketa kronologikoen ordaina den; zernahi ere den, antzera gertatzen da Gesalatzen ere: XVIII. mende hasierako F. Elizalderen laneko datuek ekialdeko kutsu handiagoa dute mende horren bukaerako Martinez de Morentintarren idazkiek baino. Gai hau korapilatsua eta ongi aztertu beharrekoa baita, ez dugu besterik gaineratuko. Alderatze honetan ageri diren Aezkoako datuak Bonapartek bilduak dira, inoiz guk XX. mende bukaeran bilduekin osatu baditugu ere. Dakargun hurrengo hitzen sailean Eguesibarkoa da lehen leku-kotasuna eta Aezkoakoa bigarrena:

1. *albertxiko* / *albirikoke*. 2. *amurrari* / *arrei*. 3. *andremín* 'eritasun benereoa' / *galiko*. 4. *antzia* 'hortzoia' / *oi*. 5. *ausnarri* 'tximista' / *aire geixto*. 6. *azaro* 'azaroa' / *abendu*. 7. *betazaleko bilo* / *bepelar* & *beperral*. 8. *buruandiko* 'zapa-burua' / *kapon*. 9. *ergunide* 'erbinudea' / *armindderi*. 10. *estrabile* 'ukuilua' / *artegi*. 11. *etxeke* / *biztu*. 12. *galtzin* 'karea' / *kisu*. 13. *ilunsarre* / *ilunabar*. 14. *intxaur* / *etxabur*. 15. *itz* / *itz* & *ele*.⁶⁵ 16. *izur* 'zimurra' / *zimur*. 17. *jiba* / *ttunddur* 'konkorra bera eta baita pertsona ere'. 18. *kalentura* 'sukarra' / *berotasun*. 19. *kattagorri* / *burtxintxa*. 20. *kolmillo* / *letain*. 21. *lañu* 'hodeia' / *goibel*. 22. *lastalla* 'urria' / *azaro*. 23. *masjuri* / *pixastoki*. 24. *muñaka*⁶⁶ / *ukarai*. 25. *negar* 'malkoa' / *nigarriturri*. 26. *oinzabal* 'oinzola' / *oimpe* & *zangope*. 27. *opatu* 'aurkitu' / *arpatu*. 28. *otsorrai* 'belea' / *erroi*. 29. *pato* / *ate*. 30. *preparatu* / *prestatu*. 31. *sekatu* / *txukatu*. 32. *soltatu* / *laxtu*. 33. *tellatu* / *etxein*. 34. *txindila* / *lenteja*. 35. *txintxilinkarda* / *txirtxilari* & *grillo*. 36. *txitxillo* / *garbantzu*. 37. *txongolo* / *zangaxunta*. 38. *urapo* 'igela' / *igel*. 39. *urri* 'udazkena' / *larrazken*. 40. *zartagi* 'zartagina' / *kaxo*. 41. *zikirio* 'zekalea' / *añegu*.

Hurrengo aldaeretan lehena Eguesibarkoa da eta bigarrena Aezkoakoa:

1. *aitabutxa* 'aitajauna' / *aitautxi*. 2. *amabirjin* / *amaberkin*. 3. *amabutxa* 'amandrea' / *amutxi*. 4. *amiru* / *amairur*. 5. *anaya* / *anea*. 6. *aratxe* / *aretze*. 7. *arkakuso* / *kukuso*. 8. *armimau* / *armamil*. 9. *ars artu* 'arnasa hartu' / *ats artu*. 10. *arrapatu* / *arpatu*. 11. *arrautze* / *arroitze*. 12. *atzapar* / *aztapar*. 13. *azelga* / *zerba*. 14. *azkonar* / *azkon* & *axkon*. 15. *beatz* 'erpurua' / *eribeatz*. 16. *berxko* / *bezko*. 17. *biligarro* / *billigarro*. 18. *bota* / *botatu*. 19. *burrin* 'burdina' / *burdin*. 20. *butxi* 'bitxilorea' / *bitxi*. 21. *defenditu* / *defendatu*. 22. *elle* 'artilea' / *eile*. 23. *erakutsi* / *irakutsi*. 24. *erazki* 'egaztia' / *egazti*. 25. *erdetxi* / *erdietsi*. 26. *ereman* / *erman*. 27. *eriki* 'erein' / *erein*. 28. *erte* / *arte*. 29. *eskugar* 'ahurra' / *eskuar*. 30. *ezautu* / *ezoutu* & *ezondu*. 31. *falastada* 'uhina' / *balasta*. 32. *frita-*

⁶⁵ Artzibarko Arrietan ere bildu zuen *Erizkizundi*-ak *ele* hitza.

⁶⁶ Baina Elkanoko Joakin Lizarragak *ukarai* dakar.

tu / frixitu. 33. gañerako / geinaatiko. 34. galeper / galliper. 35. garitx / galitx. 36. giltzurrun / giltzurrun & biltzurron. 37. gorosti / korostui. 38. ilasagar 'irasagarra' / irisagar. 39. iratsi 'irentsi' / iretsi. 40. iriki 'ireki' / ereki. 41. iru⁶⁷ / irur. 42. itxusi / (i)tsusi. 43. izerditu / izertatu. 44. izkirixu 'oskilasoa, uzkinaxoa' / ezkilaxo. 45. joan / fan. 46. kafi 'habia' / kafia. 47. kanibeta / kamietta. 48. karatxori / garaitxori. 49. kaskil(la) 'oskola' / kaski. 50. kattaringorri 'marigorringo, amona mantangorri' / kattalingorri. 51. kedarre / kerrade. 52. kendu / ekendu. 53. kristau⁶⁸ / kristio. 54. kurexa / kuraxe. 55. kuxeta / kuxare. 56. lagumbat / larombat. 57. lau⁶⁹ / laur. 58. lepezaki 'garondoa' / lepatzoki. 59. lertxon 'kurriloa' / lertxun. 60. leyo / leio & le(g)o. 61. maingi 'maingua' / maingu. 62. malubia / mollobio & oilobio. 63. martuza / matsutsa. 64. muskon 'muturrekoa' / muzikon. 65. naurritu / naurtu. 66. negar in⁷⁰ / niar ein. 67. oroitu / oreitu. 68. orraxa / orraxe. 69. orraztatu / orraxtatu. 70. ortots / otsots. 71. pasatu / pas(a)tu.⁷¹ 72. peña 'harkaitza' / peina. 73. pike / bike. 74. sinestatu / jinestatu. 75. sudurzulo / sudurtzilo. 76. tximika 'tximitxa' / tximitx. 77. txintxare / zizare. 78. uberaga 'igaraba' / uragre. 79. uli 'eulia' / auli. 80. xautsi 'jaitsi' / sautsi. 81. xosi 'josi' / sosi. 82. zulatu⁷² / zilatu.

5.5.18. Hego-nafarreraren ekialdeko mugak alderdi lexikoaren arabera aztertzean gauzak aski argi gelditzen dira eta esan daiteke isoglosek leze sakonak sortzen dituztela hizkeren artean. Nafarroa Garaiko Aezkoako euskararen atal lexikoa Ariben bildu zuen Bonapartek XIX. mendean eta Nafarroa Behereko Garazi ibarreko Ezte-renzubikoarekin alderatu dugu: bien arteko aldea handia dela ohartuko da irakurlea (cf. Camino 1997: 258-259 eta P. Salaberri 2000: 251-253).⁷³ Hona ele sorta bat diogunaren erakusgarri; lehen hitza Aezkoakoa da beti eta ondokoa Garazikoa:

1. abuztu / agorril. 2. akatu 'bukatu' / finitu. 3. amutxi 'amandrea' / gazama & gaxama. 4. argizari / ezko. 5. armamil / lipu. 6. asarre eman / erhasiatu. 7. atari / borta & atbe. 8. atija in / urtzintz in. 9. atra / jalgi. 10. aurpegi / begitarte. 11. berotasun / sukar. 12. bilatu / xekatu. 13. bolatu / airatu. 14. bular / papo. 15. eileti 'ilintia' / itxindu. 16. erroi / bele. 17. errumero / itsalabar. 18. eskila & ezkila / zeñu. 19. eskuar / abur-mazela. 20. etorri / jin. 21. galliper / kalla. 22. gari / ogi. 23. garil / uztail. 24. garaitxori 'txolarrea' / etxexori. 25. garagar(t)zaro / ekain. 26. giltza / gako. 27. goibel 'hodeia' / hodei. 28. ipurtargi / harrargi. 29. kalfor 'hegazti harrapari bat, txitak eraman ohi dituen' / buzoka. 30. kuraxe / aixtur. 31. laronbat / iakoitz. 32. lepatzoki 'garondoa' / garkola. 33. lintsa & urgune / liska & ihiztoka. 34. listatu / dir-diratu. 35. muzikon 'muturrekoa' / paso. 36. naurtu / izartu. 37. oinaztura

⁶⁷ Baina Elkanoko Joakin Lizarragak *irur* dakar.

⁶⁸ Baina Elkanoko Joakin Lizarragak *kristio* dakar.

⁶⁹ Baina Elkanoko Joakin Lizarragak *laur* dakar.

⁷⁰ Baina Elkanoko Joakin Lizarragak *nigar* dakar.

⁷¹ Beti *pástu* esaten da Aezkoan, baina aditzoinean *pása zíte* erabiltzen da.

⁷² Baina Elkanoko Joakin Lizarragak *zilatu* dakar.

⁷³ "Luzaideko euskara, Mezkirizkoaren eta Aezkoakoaren argitan", in K. Zuazo (arg.), *Dialektologia gaiak*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 2000, 221-259.

'oinaztargia, tximistargia' / *ximixta*. 38. *orantza* / *altxaarri*. 39. *osatu* 'irendu' / *xikitatu*. 40. *puntza* & *puntxa* 'arantza' / *ziztaka*. 41. *saltarin* 'matxinsaltoa' / *otte*. 42. *sor* 'gorra' / *elkor*. 43. *txinar* 'txinparta' / *pindar*. 44. *txipu* 'álamo' arbola / *busuntsa*. 45. *ugazanaya* / *esneanaia*. 46. *urri* 'iraila' / *buruill*. 47. *xunka* / *ihi*. 48. *zangaxunta* 'orkatila' / *aztalbebarri*. 49. *zapakatu* 'zapatu' / *ixtikatu*. 50. *ziriku* / *zeta*.

Hurrengoak Aezkoako eta Garaziko aldaera desberdinak ditugu:

1. *amets* / *aments*. 2. *ardo* / *ano*. 3. *aste* / *bastapen*. 4. *gazta* / *gasna*. 5. *goatze* / *obe* & *obantze*. 6. *Jangoiko* / *Jeinko*. 7. *ukitu* / *hunki*.

5.5.19. Berebat, Aezkoako alderdi lexikoa Zaraitzu ibarrekoarekin alderatuz gero, aldea nabarmena dela eta joera lektal desberdineko bi hizkeraren aitzinean gaudela ohartzen gara: Bonaparteren lanetarik edo literaturatik bildu ditugun adibideek halaxe erakusten dute. Ugari dira Zaraitzun eta ekialdera Erronkarin edo Zuberoan erabiltzen diren hitzak, Aezkoan ageri ez direnak: honek garrantzi handia du dialektologiaren aldetik so eginik. Eman ditzagun adibide batzuk: *alagoa* 'pentzea', *arres* 'ardia', *baraxkatu* 'lasaitu', *beitarte* 'aurpegia', *errekaitu* 'elikagaia, hornidura', *gonga* 'bikor edo ale neurri zaharra', *ikuzi* 'garbitu', *inbusitu* 'bete', *naro* 'usu, ardura', *natibitate* 'eguberriak', *ollarite* 'egunsentia', *orañik* 'oraindik', *xauki* 'gutziz', *yadanik* 'dagoeneko'. Bi hizkerak alderaturik ikus ditzagun lehenik item lexiko desberdinak direnak (lehen hitza Aezkoakoa da eta ondokoa Zaraitzukoa):

1. *aide* 'ahaidea' / *askazi*. 2. *aire geixto* 'tximista' / *oxmearri*. 3. *aitautxi* 'aita jauna' / *aitaborze*. 4. *akatu* / *bukatu*. 5. *amiña* 'amona' / *amatto*. 6. *amutxi* 'amandrea' / *amurze*. 7. *apitxi* 'aitona' / *aitatto*. 8. *armamil* / *añaborma*.⁷⁴ 9. *armindderi* 'erbinudea' / *xatandre*. 10. *arpatu* 'aurkitu' / *kausitu*.⁷⁵ 11. *arrepa* 'gona' / *kotta*. 12. *arruge* 'arrabioa' / *arrero*. 13. *atra* / *elki* & *erkin*. 14. *basurde* / *basazerri*. 15. *bazkatzen* / *alan*. 16. *beras* 'beraz, hortaz' / *arren*. 17. *berendu* / *askari*. 18. *ekarri* / *eraugi*. 19. *elekatu* 'mintzatu' / *xarduki* & *xardoki*.⁷⁶ 20. *eltxo* / *muxkito*. 21. *erregu* 'bikor edo ale neurri zaharra, anega erdia' / *gonga*. 22. *etorri* / *xin*. 23. *etxabur* 'intxaurra' / *giltzagur*. 24. *ezkilaxo* 'oskilaso, uzkinaxoa' / *txarra*. 25. *ezkondu* / *kasatu*. 26. *frants* 'pertsonea frantziarra' / *autx*. 27. *gauññare* 'saguzarra' / *apoañari*. 28. *gizon zar* / *aitso*. 29. *goibel* 'hodeia' / *odoi*. 30. *gorreri* 'elgorria' / *aztanabarveri*. 31. *guzi* / *oro* hitz beregain gisa. 32. *inguratu* / *errudiatu*.⁷⁷ 33. *iñare* 'sorbeltza' / *añari*. 34. *iratzarri* / *belli*. 35. *kapon* 'zapaburua' / *xalburu*. 36. *kokots* / *bizarpunta*. 37. *kopeta* / *boronde*. 38. *kukurusta* 'gandorra' / *kukula*. 39. *larrazken* / *azaro*. 40. *lengusu* / *guzialen*. 41. *lepatzoki* / *garrando*. 42. *lertxun* / *kurro*. 43. *mare* 'barea' / *baranga*. 44. *mizpira* / *azpil*. 45. *mozkor* / *ordi* & *mozkor*. 46. *nigarriturri* 'malkoa' / *near txorta*.⁷⁸ 47. *ordu* / *oron* hitz beregain gisa (ez ordua esateko formuletan bakarrik). 48.

⁷⁴ Koldo Artolak *allamorma* eta *allamarma* ere bildu ditu Zaraitzun.

⁷⁵ Baina Zaraitzun badira *erden* eta *ar(r)apatu* ere.

⁷⁶ Koldo Artolak *elestatu*, *elekatu* eta *mintzatu* ere bildu ditu Zaraitzun.

⁷⁷ Badira Zaraitzun *ingru*, *inguru* eta *inguratu* ere.

⁷⁸ Koldo Artolak *near burbula* eta *near burbulla* ere bildu ditu.

otsots 'ortzantza' / *odoi*. 49. *oinaztura* / *txilimista*. 50. *pas(a)tu* / *igari*. 51. *pixastoki* 'maskuria' / *pixauntzi*. 52. *primadra* 'udaberria' / *bedatse*. 53. *salta-rin* / *txaixkur*. 54. *ukondo* / *besatxurro*. 55. *ur* erdal 'avellana' / *urrutx*. 56. *uspel* 'ospela' / *azkurdin*. 57. *zangaxunta* / *oñxunta*. 58. *zelai* / *ordoki*. 59. *zilko* 'zilborra' / *kiskolde*. 60. *ziguina* erdal 'malva' landarea / *balma*. 61. *zirain* 'izaina' / *sangrikol*. 62. *zizku* 'aletegia, bihitegia' / *algorio*.

Hurrengo aldaeretan ere aldea dago Aezkoako euskaratik Zaraitzukora; ikus ditzagun adibideok:

1. *afaldu* / *abaldu*. 2. *afari* / *abari*. 3. *aizina* 'beta, astia' / *aizna*. 4. *akabantxa* 'bukaera' / *akabazio*. 5. *asto eme* / *astaña*. 6. *atzendu* / *atze*. 7. *aufer* 'alferra' / *aguer*. 8. *barkatu* / *parkatu*. 9. *biga* / *bigantxa*. 10. *deitu* / *deatu*.⁷⁹ 11. *denbora* / *denbra* & *tenbra*. 12. *eildu* 'iritsi, ailegatu' / *eldu*. 13. *eke* / *ke*. 14. *ekendu* 'kendu' / *gendu*. 15. *etxe* / *etse* & *etxe*. 16. *ezarri* / *eseri*. 17. *ezautu* & *ezondu* / *izaundu*. 18. *goatze* / *ogatze*. 19. *ibili* / *eb(i)li*.⁸⁰ 20. *iduki* / *edoki*.⁸¹ 21. *igorri* / *egorri*. 22. *ikusi* / *ekusi*. 23. *gerra* / *gerla*. 24. *gurutze* / *k(u)rutze*. 25. *kafia* 'habia' / *abia*. 26. *miratu* 'begiratu' / *mirin* & *mirigin*. 27. *muña* 'muina' / *un*. 28. *muttiko* & *mutiko* / *muttilko*. 29. *muzikon* / *boxkon*. 30. *txikirrin* 'txikitxoia' / *txikillin*. 31. *ukitu* / *onkitu*. 32. *urritz* / *urrutx*. 33. *utzi* / *eutzi*. 34. *zein* / *zoin* & *zein*. 35. *zemat* & *zenbat* / *zomat* & *zem(b)at*. 36. *zemeit* / *zomait*.

5.5.20. Hego nafarreraren eksklusiboak edo ia eksklusiboak diren hitz edo aldaeren kopuru apala gorabehera, ez dirudi arestiko atalek erakusten duten banaketa geolexikoa artikulu honetan landu ditugun fonologiako eta morfosintaxiko gainerako datuetan agertu den banaketaz oso bestelakoa denik: hedadura geografikoari dago-kionez eskema bera jarraitzen du lexikoak ere. Argi ikusten da eragin lektal ugariaren menpe dagoela hizkera honetako lexikoa eta isoglosa sistema konplexu honetan artikulu guztian zehar sumatu diren joera berak ageri direla; ez dezagun ahantz erdigu-neko hizkera bat aztertzen ari garela. Orain artean ikusitakoaren arabera eta labor zuhurrean, alderdi lexikoari dagokionez hego-nafarrerak ezaugarri hauek dituela ondoriozta daiteke:

a) Gutxi dira hego eremu honen osotasunean ageri diren hitz edo aldaera eksklusiboak. Hego-nafarreraren eremua mugatuko lukeen isoglosa horizontaletik beheiti erabiltzen diren hitz edo aldaerak aurkitzea bereziki zaila da: muga horretatik goiti Gulibarren, Txulapainen, Atetzen, Ultzaman, Odietan, Ezkabarten, Olaibarren eta Anuen erabiltzen ez diren hego-nafarrerako hitz edo aldaerak gutxi dira biziki.

b) Aipatu dugu hego-nafarreraren eksklusiboak diren hitz edo aldaera gehienak ez direla bere eremu osoan ageri. Halaz ere, hego-nafarreraren muga goiti gainditzen ez duten hitz edo aldaera banatzaile hauek argi erakusten dute hego-nafarrerak bazi-tuela berezitasun batzuk bere barrenean, eksklusiboak zirenak; soilik ibar edo eremu

⁷⁹ Koldo Artolak *deitu* ere bildu du.

⁸⁰ Koldo Artolak *elbi* ere bildu du.

⁸¹ Koldo Artolak *iduki* (Espartza), *etxoki* (Orontz) eta *itxiki* (Otsagabia) ere bildu ditu.

jakin batzuetan hedaturik zeuden, baina ez ziren mugatik goiti ageri; hitz edo aldaera hauek halako nortasuna ematen zioten gure hizkerari eta hein batez eskualde batzuetan batasun maila mugatu batzuk sortzen zituzten, goiti jarraipenik ez zutenak: arestiko “a” azpiatalean muga finkatzeko zailtasunaz esan dugunaren aurka doala dirudien arren, garrantzizkoa da ohartzea arestikoa eta hau, biak egia paraleloak direla eta batak ez duela bestea zertan ukatu.

c) Badira ia eskusiboak diren hitz edo aldaerak hego-nafarreraren eremuan eta ondoko ibarren batean ere ageri direnak: gehienetan Zaraitzu da ondoko ibar hori. Hitz edo aldaera hauek osotasuna eta kolorea ematen diote hegoko hizkera honi eta azpidialekto honen izaeraren bermatzaile garrantzizkoak dira.

d) Kolorea eta osotasuna ematen diote hego-nafarrerari eskusiboak izan gabe bere eremu guztian erabiltzen diren eta goitiko ibar batzuetara hedatzen diren hitzek ere: *aingiru*, *entendatu*, *izotzil* edo *sandu* izan daitezke adibide egokiak. Baieztapen hau “a” atalean esan dugunarekin bat dator, baina ez du ukatzen hego-nafarreraren inguruan hitzen egoera berezi bat zegoelako ideia, nahiz alderdi lexikoari dagokionez iparreko muga finkatzea guztiz zaila izan. Zernahi ere den, hego-nafarrera guztia edo gehiena harrapatzen duten ele edo aldaera hauek osotasun itxura eta kolorea ematen diote hizkerari, eskusiboak ez izan arren; ez dira, gainera, hego-nafarreraren eremutik goiti anitz urruntzen.

e) Alderdi lexikoak erakusten du hego-nafarrera egiten den geografia eremuaren barreneko joera lektalak bat baino gehiago direla. Ikusi dugu Eguesibarko eleek Nafarroako edo Euskal Herriko ekialdeko lexikora dutela isuria eta Oltza zendeakoek eta bereziki Goñerrikoek funtsean Euskal Herriko erdialdekora. Honela, Gesalatz, Itzarbeibar,⁸² Goñerria, Olloibar⁸³ eta Oltza alderdi batera gelditzen zaizkigu eta Eguesibar, Erroibar, Artzibar eta Aezkoa bestera; inoiz, ipar Esteribar ere hauekin batera doa.

f) Aipatu dugun banaketa nagusi hori bermatzen du isoglosa horren alde banatara gelditzen diren hitzen hedadura supradialektalak (cf. Camino 1999: 18); hitzon hedadura handia da, lerroaren ezkerrean Oltzan edo Goñerrian ageri diren hitzak Euskal Herriko erdialdean erabiltzen dira eta batzuetan mendebaldera ere iristen dira. Eguesibarkoak, berriz, ekialderaino iristen dira Ipar Euskal Herrian. Isoglosa supradialektal honek banaketa gaitza eragiten du hego-nafarreraren barrenean eta Eguesibarko, Esteribarko, Erroibarko, Artzibarko eta Aezkoako eleek ekialdeko kolorea dute. Azpidialektoa bitan banaturik gelditzen da lexikoki, hitz bakan zenbaitek bai ez diote ematen osotasuna hego-nafarrerari. Honi iparretik isoglosa horizontala bermatzen duten hitzak aurkitzeko zailtasuna eransten baldin badiogu, hego-nafarrera lexikoki justifikatzeko zailtasuna argiago uler daiteke: isoglosa bertikal sakona dugu, baina goitiko horizontala lausoa da.⁸⁴

⁸² Ikus orain Aitor Aranaren *Izarbeibarko hiztegia*, Hiria & Nafarroako Gobernua, 2002.

⁸³ *Olloibar* nahiz *Ollaran*, biak erabiliko ditugu lan honetan zehar.

⁸⁴ Espainian Asturias eta Leongo hizkuntzari isoglosen aldetik gertatzen zaiona bera litzateke: ez dago Leongo aldakia hegora eta Asturiaskoa iparrera uzten duen zeharreko isoglosa sorta bat, goitik beheiti doazen bi isoglosa sorta baizik, Leon eta Asturiasko hizkuntzaren hiru aldakiak erdialdean, ekialdean eta mendebaldean bereizten dituztenak.

g) Baina badira hegoko eremuan ageri diren hitz edo aldaera batzuk Euskal Herriko ekialdean edo Ipar Euskal Herrian ageri direnak eta goiti Nafarroa Garaiko erdialdean eta ekialdean erabiltzen ez direnak. Horiek garrantzia dute hego-nafarrera gainerako nafarreratik bereizteko, azken batean, muga nabarmena eragiten baitute: argi salatzen dute hitz edo aldaera horiek testu bat hego-nafarrerakoa dela, ez dago kiola nafarrera orokorrari.

h) Bonapartek zioen hizkera honen adizki saila aztertzeak biziki gogaitarazi zuela;⁸⁵ gaude alderdi lexikoaren azterketak dakartzala burukominik handienak: adibide bat har daiteke erakusgarri. *Izotzil* hitza hego-nafarrera guztian zehar erabiltzen da: Aezkoan, Erroibarren, Esteribarren, Eguesibarren, Olloibarren, Goñerrian, Oltzan; horiezaz gain ohiko batetortzea da Zaraitzun ere hitz bera erabiltzea; Erronkarin, Luzaiden eta Baztanen *urtarril* erabiltzen da, Ipar Euskal Herrian bezala. Hego-nafarreratik goiti *ilbeltz* dugu Burundan, Ergoienean, Sakana erdialde guztian, Arakilen Uhartan eta Irañetan —Murginduetako berririk ez dugu—, Larraunen, Txulapaingo Nabatzen, Odietan, Basaburuan, Ultzaman⁸⁶ eta Esteribarko Eugin —Iragin guk *izotzil* bildu dugu—. Aipagarria da, halaz ere, Txulapainen gaineko Atezko Beratsainen eta Imozko Muskitzen eta Etxalekun *izotzill* berragertzea: lastima da Arakilgo Murginduetako berri ez izatea, balitekeelako Arakilgo ekialdea, Itza zendea, Irurtzunaldea, Gulibar, Imotz eta Atetz *izotzil* hitzak baturik egotea, baina ez dugu daturik.

Behin eta berriz errepikatzen den daturik ezaren arazoak estaltzen digu Irurtzuni buruzko ikuspegi geolinguistikoko zuzena: bidegurutzean zegoen eta bertara biltzen ziren Iruñerriko, Andimendiko, Arakilgo, Imotz aldeko eta Larraungo euskaldunak, baina ez dakigu bertako euskarak Iruñerrikora jotzen zuen, Imotz aldekora isuria zuen edo nahasia zen, Burundako euskararen gertatzen den bezala; horrezaz gain, Murginduetatik ekialdera dagoen Arakilgo Izurdiagan aurkitu diren hitzek areago nahasten dute ikuspegia: biltzaileak dienez *urtarrila* da lehen hilabetea (Idoy 1981b: 206), baina erantzun makurra inkestatzailearen gaitasunik ezaren ondorioz lortu da: berebat, izarrek *izerdiyek* izena dutela dio inkestatzaileak (202), *idergia* 'luna lлена' dela eta *idergiye* 'luna' dela: dena den, *idergi* ez da Izurdiagakoa.

i) Hego-nafarrera erdiz erdi banatzen duen isoglosa bertikal baten berri eman dugu (5.5.1) eta erakutsi dugu Eguesibarko euskaratik Aezkoakora ere badela alde zenbait lexikoan (5.5.17); orenen buruan hizkera mugatzen duten saihetsetako isoglosa lexiko bertikalak dira aipagarrienak: hala Goñerriko lexikotik Sakanakora (5.5.4) nola Aezkoakotik Garazikora (5.5.18) eta Zaraitzukora (5.5.19) leze sakona dago; lezea dago Esteribartik ezker ere (5.5.6). Leze sakonak ez du estaltzen ibarron artean lotura lexikoak ere badirela —ikusit dugu hego-nafarreratik Sakanako hitze-

⁸⁵ "El cuadro del verbo alto-navarro meridional me ha cansado de tal suerte el cerebro que todos sus terminales me hacen el efecto de puntas agudas que se clavan en mi pobre cabeza" (1872/V/9). Ikus J. Riezu, "El príncipe Luis Luciano Bonaparte", PV 19, 1958: 158.

⁸⁶ Ultzamako Gerendiainen ere *izotzil* bildu zuen A. M. Echaidek, baina 'otsaila' adierazteko; Anueko Etulainen, berriz, *sotsille* bildu zuen otsailerako eta *ootsille* urtarrilerako, baina ez dakigu zenbateraino diren datuok zehatzak eta fidagarriak. Guk Etulainen *izotzil* proposatu dugu, baina bertako hondarreko euskaldunek ezezaguna dute.

tara loturak ere badirela (5.5.5 eta 5.5.13)—, baina ez dago zalantzarik Goñerriitik Sakanara, Esteribartik Anuera, Aezkoatik Garazira eta Aezkoatik Zaraitzura lexikoki aldaketa gaitza dagoela eta eten horiek, batzuk eta besteak hizkera desberdinak direla argi erakusten dutela; kasu orotan jauzi orografiko nabarmena dago.

6. Hego-nafarreraren ezaugarriez

6.1. Mendebaldeko hego-nafarrera eta Arabako euskara

Lanaren hasieran Goñerriko hizkera kokapen geolinguistiko aski erdigunekoan dagoela adierazi dugu. Mendebaldeko ezaugarrien isla duten hizkerak hurbil dituela ere esan dugu: Ergoienekoa, Aranazkoa eta bereziki Burundakoa dira, hain zuzen, gogoan genituenak. Alderdi lexikoa aztertzean Goñerriko hitz guti batzuk mendebaldean erabiltzen diren horietakoak direla ere ohartu gara eta, beraz, gai honi arreta pixka bat ezartzea on dela uste dugu. Hartara, ez dago guztiz desbideraturik R. M. Pagolaren iritzia, hegoaldeko goi-nafarrera aztertzean —Itzarreibarko azpieuskalkiaz eta mendebaldeko aldakiez dihardu bereziki— garai bateko Arabako delako “hegoaldeko” hizkera ere aintzat hartu beharra dela dioenean.

Ez dugu uste, ordea, mendebaldeko gure hizkerak Arabako euskarari begirago daudenik orain artean “iparraldeko goi-nafarrera” deitu ohi den horri baino, ez Oltzako, Goñerriko edo Gesalazko hizkeren kasuan ezta Itzarreibarkoan ere. Horren aldeko iritzia eman da eta baita datuak agindu ere (Pagola 1992: 42), baina frogarik ez da ageri eta gure ustez datuek aurkakoa erakusten dute: Araba alderdiko euskara mendebaldeari begira zegoen eta Goñerri-Gesalazkoa eta Itzarreibarkoa erdialdeko euskarari eta Iruñerrikoari; jakina, euskararen aldetik aski hegoaldekoak diren hizkerak ditugu, hala Arabakoa nola guk aztertu duguna, eta izan behar dute horregatik antzekotasun bat edo beste —izan, badituzte—, baina ez daude elkarri begira, ezta gutiagorik ere eta funtsean euskalki desberdinetan kokatu behar diren hizkerak dira bata eta bestea. Rosa Miren Pagolaren eleak ez dira xuxenak eta Itzarreibar, Goñerria edo Gesalatz aipatu beharrean, mendebalderagoko Ameskoa eta Lana dira aipa zitzakeenak edota Burunda alderdi hori, hor zinez ageri baitira “hegoaldeko” edo Arabako euskarari zegozkion ezaugarriak; cf. Salaberri (1998: 87) eta Zuazo (1998c: 185).

Aski da Araban egiten zen euskarari so egitea Itzarreibar, Oltza, Gesalatz eta Goñerrikoaren aldean uraz bestaldeko sua dela ohartzeko; hona fonologiaren alderdiko ezaugarri batzuk: *untxaur*, *txarri*, *baltz*, *bildur*, *itxi* ‘herts’i, *bidi* ‘bedi’, *-tzaia* ‘-tza’, *dan* ‘den’, *axe* ‘(h)aize’, *zufi* ‘zubia’, *gente*, *temporea*, *eben* ‘hemen’, *berar*, *erur*, *irargi*, *narru*, *guya* erdal ‘cuna’, *erregia* ‘erregina’, *liua* ‘lihoa’, *arrauntza*, *inkatz*, *-ioi* ‘-io’, *txix* ‘pixa’, *etse*, *guzti*, *burnia*, *gipulla* ‘tipula’...

Izenaren morfologiari dagozkionak: *-gaz*, *-rean*, *-rutz*, *-ti* & *-etati*, *-tzat* destinati-boa, *-ai* datibo plurala, *oa* hirugarren graduako erakuslea, *euren*, *nolan*, *-ro* moduzko atzizkia, gogoan adierazten duen *-kur* atzizkia, *-tui* atzizki multzokaria, *'edo* + galdeztzailea’ egitura: *edonox* & *edonon*...

Aditzaren morfologiari dagozkionak: “eutsi” eta “egin” oinarrietarik atera adizki laguntzaileak, *eun* ‘edun’ aditz aldaera, *-ko* & *-go* etorkizuneko atzizkia, *zaran* & *zera* (G. de Albeniz), *zazu* ‘zaizu’ (G. de Albeniz), *yako* & *yakon* ‘zaio & zitzaion’ erako

Nor-Nori saileko adizkiak (Maetzun ekialdean eta Zigoitian mendebaldean), *-e* (hirugarren pertsona pluraleko egile atzizkia), *dagoz* 'daude' (G. de Albeniz), adizki singularren eta pluralen arteko bereizketarik eza: *dauka* 'dauka & dauzka', *-ten*, *-etan*, *-itan*, *-ketan*, *-zaiten* eta *-iten* aditz-izenak, *-adu* & *-idu* partizipioak, jarduera "egon" eta "ibili" aditzen bidez adieraztea eta ez "ari izan"-en bidez, *baltzitu* aldaera...

Hona adibide batzuk Arabako lexikoaren berri eman dezaketenak: *amarratz* 'armiarma', *apaez* 'apeza', *apukadu* 'gertatu', *ardi* 'arkakusoa', *asabeaitea* 'aitona', *asabeamea* 'amona', *atxitamatxia* 'tximeleta', *aurbea* 'birraitona', *bearra* 'errua', *bekala*, *berakatz*, *berba*, *bere* 'ere', *domeka*, *eguaun* 'osteguna', *eguausten*, *eguzari* 'jaila', *eroan*, *eskubi*, *eskutur*, *gau enarea*, *gura* 'nahia', *ilen* 'astelehena', *illondo* 'ilbehera', *itaundu*, *korrinko* 'gorringoa', *kunkun*, *kusuma* 'higuina', *legez*, *martitzen*, *ogitagaztai* 'erbinudea', *okaran*, *segi* 'umea, haurra', *sor* 'gorra', *urregorri* 'urrea', *urrezuri* 'zilarra', *urruti*, *uya* 'bikea', *zapatu* 'larunbata', *zapo* 'zomorroa', *zeginen* 'zergatik'.

Hona hemen toponimiako atal batzuk, guztiak hego-mendebaldeko Nafarroako gure hizkeretan ezagunak direnak: *-barga*, *-dana* '-dena', *-gibel*, *-min* —*Sagarmin*, *Kerexarmina*—, *-okelu* 'zokoa'.

Ikusten denez, Arabako ezaugarri hauetarik bat edo beste bada Goñerrian ere —hautatutako toponimiako atalak, denak—, baina oro har bi talde desberdini dagozkie hizkerok inolako zalantzarik gabe.

6.2. Andimendia: hego-nafarreratik Sakanerrira

Isoglosek euskaraz goitik beherako joera eduki ohi dutela ezaguna da eta hori bera da Araban gertatzen dena ere, isoglosa multzo bik hizkerak ezker eskuin bereizten baititu egin den hiru hizkerako proposamenduan (Zuazo 1998c: 175). Korapilatsuen omen den Arabako ekialdeko hirugarren hizkera horretatik eskuin Burunda dugu geure eremuan eta Aranatz-Ergoiena alderdia gero. Anitz dira horraino hedatzen diren mendebaldeko hizkuntza ezaugarriak, gero Andimendiaz bestaldera Goñerrian ageri ez direnak; baina badira beste batzuk Nafarroa Garaiko iparrekoak edota erdialdekoak izanik Goñerrian ageri ez direnak ere; bateko edo besteko, ugari dira Andimendiko alde batetik bestera ageri zaizkigun hizkuntza ezaugarri desberdinak.

Badira fonologian bokalen arloan berrikuntza batzuk Goñerrian gertatzen direnak eta baita ezaugarri kontserbatzaile batzuk ere, Sakanan ez daudenak (5.1.1.18). Kontsonanteen arloan berrikuntza ugari ditugu Sakanan, Andimendiaren hegoaldean gertatzen ez direnak eta, berebat, Sakanan kontserbatzaile diren kontsonante talde zenbaitetan berritzaile ageri dira Andimendiaz hegora dauden hizkerak.

Izenaren morfologiaren alderdiari dagokionez (5.2.6), eremua banatzeko gaitasuna duten ezaugarriez aritu garenean bost ezaugarri multzo aipatu ditugu: bigarrenean Goñerria eta Ergoiena batzen dituzten hiru ezaugarri berezi aipatu ditugu eta hirugarren multzoan Goñerria eta oro har Sakana batzen dituzten beste lau ezaugarriren berri eman dugu, ekialdeko jokabidearen alderantzizkoak direnak. Zortzi dira, ordea, Goñerria Sakana guztitik bereizten duten ezaugarriak —laugarren multzoa osatzen dute— eta beste sei gehiago Sakanako alderdirik mendebaldekoena Goñerritik bereizten dutenak: bosgarren multzoa.

Aditz nagusiaren morfologian ez dago horrenbesteko alde handirik Sakanako eta Goñerriko hizkeren artean; ekialdeko hizkeretan ez dagoen mendebaldeko ezaugarri bat batera dute eta baita Euskal Herriko erdialde guztian dagoen pare bat berrikuntza ere, hauek ere ekialdeko hizkeretan falta direnak; aztertu ditugun beste lau ezaugarritan ekialdeko hizkerekin doa Goñerrikoa Sakanakoaren alderantziz, beste ezaugarri batean Sakanan dagoen aukera ez dago Goñerrian eta beste batean Goñerrian dagoen berrikuntza bat ez dago ez Sakanan ezta ekialdean ere.

Aditz laguntzailearen aldetik Burundako, Ergoieneko eta Aranazko hizkerek duten nortasuna nabarmen gelditu da. Bestalde, franko ezaugarritan Goñerri aldeko euskarak eta Sakanakoak guztiz bestela jokatzan dute (5.3.2.45); gerta liteke ezaugarriren batean Sakana eta Goñerria batera joatea, baina horrelakoetan ezaugarria Euskal Herriko erdialde guztikoa da edota ekialdeko hizkerekin ere biek batera dutena. Horrez gain, Nafarroa Garaiko erdialdean hedatu diren baina Goñerrira iritsi ez diren pare bat ezaugarri ere badela ikusi dugu. Bestetik, Andimenditik hegora dauden hizkerek aditz laguntzailearen aldetik batasun handia dutela sumatu dugu eta baita Eguesibartik eskuin, ekialdera dauden hizkerekin ere. Hauetariko kasu batzuetan, gainera, Sakanako hizkuntza ohiturez bestaldera jokatzan du ekialdeko Arakilgo mintzoak, nafarrera orokorraren "joera nagusi" dei ditzakegun ezaugarri batzuen arabera dabil, ipar-ekialdeko eta hego-ekialdeko nahiz hego-mendebaldeko hizkeren antzera. Esan dezagun, bestalde, aditz laguntzailearen eremuan soilik pare bat adibidetan sumatu dugula hego-mendebaldeko ezaugarri berezizat bakarrik har genezakeen aldaera zenbait, Eguesibarren eta ekialderago ez dagoena, Andimenditik iparrera ageri ez dena.

Sintaxiaren arloan, berriz, zazpi ezaugarri ikusi ditugu Sakanan, bi Sakanako mendebaldekoak direnak eta bost Sakana guztikoak direnak, Goñerrian erabiltzen ez direnetarik. Ekialdeko joerari Eguesibarko mintzoa loturik dagoen bost ezaugarritan Goñerriak Euskal Herriko erdialdeko ohituretarantz jotzen du, baina sintaxian Goñerriko hizkerak ekialdekoen antzera jokatzan duen ezaugarriak ere badira, arkaismoak izateko itxura dutenak eta lehenago Euskal Herrian hedatuago zirenak: lau aztertu ditugu lan honetan; ekialdeko isuria dutenak, baina arkaismo ez direnak, berriz, hiru.

Lexikoaren atala aztertu dugunean atera dugun lehen ondorioa Goñerritik Sakanara alde handia dagoela izan da berriz ere (5.5.4). Ondoren ikusi dugu, bestalde, Sakanako eta Goñerriko diren eleak badirela, baina honelakoak ez dira izaten soilik bi ibar hauetakoak, hurrengo baldintzetakoak baizik: a) mendebaldekoak dira, guti batzuk baizik ez dira, Araban eta Burunda-Aranatz-Ergoiena inguruan erabiltzen direnak; b) goi-nafarrerako ele orokorrak dira, Nafarroa Garaian hedadura handia dutenak eta Sakanara ere iristen direnak; c) Nafarroa Garaian erabiltzen direnak, baina Euskal Herriko erdialdeko hizkeretako isuria dutenak; d) Nafarroako erdialdean erabiltzen direnak, ezker-eskuin hedadura zabalagoa edo murriztagoa dutenak, noiz nola. Baina hauekin guztiekin batera bada Goñerrian erabiltzen zen ele multzo garrantzizko bat gehiago, e) izenda dezakeguna: ekialdeko isuria duen ele multzoa da, ikusi dugunez kopuruan nabarmena dena, beti ere mendebaldeko ele kopurua baino anitzez handiagoa. Alde horretatik uste dugu lexikoaren arabera Goñerrikoa Nafarroako erdialdeko mintzoa dela, baina ezin ukatuzkoa da ekialdeko joera ere baduela eta frankotan hango hizkerekin batera doala erdialdekoetarik saihesturik.

6.3. Hego-nafarreraren bere-berezko ezaugarriak

6.3.1. Erdiguneko hizkeretan gauza arrunta da hizkuntza ezaugarriek muga laxo edo solteak izatea eta zail izaten da isoglosa ugariren mugak elkarrengana biltzea; Menendez Pidal-ek dialektoaren “muga laxoak” deitzen zituen. Hego-nafarrera azpieuskalki bat dela aitortzen baldin badugu beharturik gaude bere ezaugarri bereizleak zein diren adieraztera. Hizkeraren nortasunari dagokionez gogoan izan behar da, bestalde, ezaugarriok bere-berezkoak izatea ez dela aski: hizkera horrek hein batez osotasuna eta batasuna izateko bere hedadura guztian edo ia guztian zehar erabiliak behar dute izan ezaugarri eksklusibo horiek, geografiaren iragazkia gainditu behar dute. Gure datuen arabera hego-nafarreran ageri diren ezaugarri eksklusibo bateratzaileak bost dira.

6.3.2. Erakusle pluraletan (*g*)*ebek* dugu lehen graduan: Beriaín idazleak *oboc* zera-bilen, baina *ebek* dugu Gesalarzen Elizalderen lanean nahiz Morentintarren idazkietan, Itzarbebarren, Elortzibarko Zabalegiko predikuan, Goñerrian, Ollaranen, Txulapainen eta Ezkabarten —*ok*-ekin batera azken honetan—; erakusleetan *g*-duten eremuetan *ebek* & *gebek* ageri da Erroibarren, Eguesibarren, Artzibarren eta Aezkoan. Esteribarren *ok* & *okek* dugu, baina bada *ebek* Eugin eta Leranotzen; behin Baztanera ezkerok *ok* dugu. Ekialdean *kuek* & *kek* ageri dira Zaraitzuko kristau ikasbideetan eta XX. mendeko inkestetan *koék* bildu da Itzaltzun. XX. mendeko inkesta batean *kebek* ageri da Espartzan (Echaide 1989: 326) eta *ebek* ere bada bertan. Guk dakigula leku hauetarik kanpo ez dago “ebek” beste inon.

6.3.3. Fonologiako eta morfologiako berrikuntza banaren emaitza da pluraleko lehen pertsonako *gauren* izenordain indartu analogikoa, azken mendeotan hegoaldeko hizkeretara hedatu dena: Gesalazko predikuetan, Itzarbebarrenko Ukarko⁸⁷ eta Utergako kristau ikasbideetan, J. M. de Ibero goñerritarraren lanean, Oltza zendeako Iberoko guruzpideko kantuan, Artzibarko Urizko kristau ikasbidean eta Aezkoako egungo mintzoan ageri da.⁸⁸ Oinarria “geure” du: esaterako, 1729ko predikuan *geure*, *neure* eta *zeure* ageri zaizkigu, baina XVII. mendean argitaratu zen Iruñeko liburu bati itsatsirik agertu den kristau ikasbide baten hondakinetan dagoeneko <*gueuren*> aldaera dugu, *-n*-dun analogikoa, Sarasolak dioenez era honek duen lehen lekukotasuna dena (1983: 123).⁸⁹ Ondorengo idazkietan franko hedatzen da analogia hau hizkera honetara: hegoaldeko eremuan *eu* > *au* bilakabidea gertatzen den ibarrak aise nagusitzen direla aintzat harturik, argi dago *gauren* dela hego-nafarrerazko hizkeretan gehien ageri den aldaera. Aipatu kristau ikasbidearen hondakinetaoaz gain idazleengan ere *geuren* ageri da: J. Beriainek, Elizalde gesalaztarrak —bada *gueure* ere— eta Joakin Lizarraga eguesibartarrak halaxe dakarte.⁹⁰

⁸⁷ Ikus J. M. Satrustegik argitaratutako “Ukar Itzarbebarrenko dotrina (1865)”, *FLV* 89, 2002, 149-167.

⁸⁸ Bonaparteren paradigmatan *gereben* (Elkano), *gauroben* (Gares), *gereben* (Oltza) eta *geroben* (Goñi) aldaera ez ohikoak ageri dira, baina ez dago garbi inkestagintzaren eragin kaltegarri zenbaiti ala printzearen paradigmak betetzeko zaletasunari zor ote zaizkion, idazkietan ez baitira inon ageri eta zinez susmagarria da hori.

⁸⁹ Ikus “Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos”, *ASJU* 17, 1983, 69-212.

⁹⁰ Ezkabarteko Orrion 1750ean erabili zen idazki itzuli batek ere *geuren* dakar (Satrustegi 1984: 43), baina zalantzazkoa da, <*gueren*>-en errata izan baitaiteke.

Ondoko ibarretan *geren* soilagoa dugu: Sakana erdialdean *geen* erabiltzen da egun eta Uharte-Arakilgo kristau ikasbideak ere *geren* dakar; Ezkabarteko Makirriaingo kristau ikasbidean (379), Ultzamako kristau ikasbide zaharretan (Ibarra 1995a: 325), Esteribarren eta Erroibarren egun eta kristau ikasbide zaharretan (Ibarra 2000: 133)⁹¹ ere *geren* ageri da, baina Perpetua Saragueta mezkiriztarrak *geuren* dakar idatzirik (1982-83: 36).⁹² Ekialdera izenordain indartuek *guaur* eraren gainean hartzen dute atzizki genitiboa, Ipar Euskal Herrian bezala: Zaraitzun *guauuren*, *giauren* & *giaren* eta *geauuren* ageri dira —Otsagabian Koldo Artolak *guáberen* eta *guóren* bildu ditu—, baina hego-nafarrera egiten zen Urraulgoiti ibarraren ondo-ondoan dagoen Itzalle herrian *gauren* dakar Benito Gilek 1727an eta Orontzeko kristau ikasbide batean ere bada *gauren* (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 164),⁹³ baina *guaur*-en arestiko saila da Zaraitzun nagusi ageri dena; Erronkarin ere *giauren* & *giaren* erabiltzen ziren.

6.3.4. Iraganeko adizkietan *-n* morfemarik ez izatea Gesalatzan, Goñerrian, Oltza zendean, Ollaranen, Itzarbeibarren, Eguesibarren, Elortzibarren, hego Esteribarren, Erroibarren, Artzibarren eta Aezkoan gertatzen den ezaugarria da; *-n*-dunak dira Zaraitzuko eta Erronkariko iraganeko adizkiak alderdi batetik eta Burundako, Ergoi-eneko, Aranazko eta Arakil guztiko —Ihabar eta Urritzola barne— aldaerak. Berebat, *-n*-dunak dira Gulibarko, Atezko, Txulapaingo, Ezkabarteko —Zildozko 1773ko agiria salbu; cf. Irigaray 1932—,⁹⁴ Odietako,⁹⁵ Olaiabarko, Ultzamako, Anueko eta ipar Esteribarko hizkerak. Oroit *-n*-dunak direla Beriainen idazkietako adizki gehienak eta XVII. mende hasierako Iruñeko sariketako olerkietan adizki *-n*-dunak nahiz gabeak ditugula.⁹⁶

6.3.5. Alokutibo maskulinoko *-t*- morfema *-k*-ren ordain ageri zaigu aditzaren morfologian Goñerrian, Oltza zendean, Itzarbeibarren, Eguesibarren, hego Esteribarren eta Aezkoan; cf. azken ibar honetako *xeota* 'zegoan' eta *xitxeidata* 'zitzaidaan'. Ez dugu Artzibarko eta Gesalazko berri eta Erroibarren *-k*- nahiz *-t*-, biak ageri dira. Aldiz, *-k*- dago Gulibarren, Txulapainen, Odietan, Ezkabarten, ipar Esteribarren eta Zaraitzun. Andimendiaz bestaldera salbuespena da ekialdeko Arakil: Urritzolan eta Ihabarren *-t*- zegoen (cf. 5.3.2.3).

6.3.6. Iraganeko ahaleko adizkietan *-eza-* gabeko *zuke* 'zezakeen' aldaera eta honen sailekoak ditugu Goñerrian, Ollaranen —*etzukia in* 'ez zezakeen egin' dakar *Erizkizun-*

⁹¹ Ikus orain *Erroibarko eta Esteribarko hizkera*, NUP, Iruñea, 2000; gure bibliografiako hasiera bateko *Erroibarko hizkeraren azterketa* da.

⁹² Ikus "Mezkirizko etxe barnea", *AEF* 31, 31-48.

⁹³ Ikus *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 1997.

⁹⁴ Ikus "Un acta de ayuntamiento en lengua vasca", *RIEV* 23, 1932, 565-568.

⁹⁵ Bakan zenbait entzun daiteke *-n* gabea Odietan (Artola 2001: 514).

⁹⁶ Bizkaiko idazki zaharretan ere *-n* gabeko adizkiak ditugu iraganean, esaterako *RS-n* edo Mikoletaren. Egundarrikan eta Urdulizen ere *-n* gabeak dira adizkiak zaharren ahotan (I. Gaminde, "Plentzia aldeko euskararen zenbait ezaugarri morfosintaktiko", in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1994: 548). Zuberoan ere badira *-n* gabeko adizkiak hiketa alokutiboan: Ligiko ixtorio batzuetan, *-n*-a hautazkoa dela dirudi: *hil úmen zia & erran zioa* vs. *batzeman zian & etzian deus erran* (Tx. Peillen, *Allande Elixagarai ligiarren ixtoria*, Haranburu editorea, Donostia, 1985: 72-73). Ezaguna da Erronkarin ere hiketa alokutiboko iraganeko adizkiek ez dutela *-n*-rik.

di-ak—, Oltza zendea, Itzarbeibarren, Elortzibarko Zabalegiko predikuan, Eguesibarren, Erroibarren eta Aezkoan. Hegoaldera, Deikazteluko predikuan *in zuquea* ‘egin zezakeen’ ageri da (Etxaniz 1999: 495). Ekialdera Zaraitzun oraineko *droket & doket* ‘dezaket’ sailari iraganeko adizkietan *noken* ‘nezakeen’, *oken* ‘hezakeen’, *zoken*, *ginoken*, *zinoken*, *zinokeyen*, *zokeyen* paradigma dagokio (Bonaparte 1872: 10).⁹⁷ Ezaugarriak Arakilen arrastoren bat izan zukeela salatzen du Irañetan 1798.ean jaio zen Gastesik idatzi zuen predikuko *ecin ocultatu zuquien bere aurpeguico señalie* lekukotasunak (Ulyar 1987: 58). Ezkabarteko Zildotzen agertu ziren prediku batzuetan ere badira honelako aldaerak, baina predikuetako hizkerari buruzko argibiderik ez da oraingoz.

6.3.7. Ere mu berean ageri diren ezaugarri horiek elkarrekin zer erlazio historiko duten jakitea ere garrantzizkoa da: esate baterako, 6.3.2, 6.3.3 eta 6.3.5. ezaugarriak berrikuntzak dira ziur, baina ba ote dakigu garai berean ala beretsuan sortutakoak diren? Ziur ote dakigu adizkiek iraganeko *-n*-rik ez izate hori arkaismoa dela? Zein da zaharragoa bestalde, *zuke* ala *zezakeen*?

6.4. Hego-nafarreraren ezaugarri ia eskusibo bateratzaileak

6.4.1. Dialektologia egitean sekulako garrantzia dute erabiltzen diren irizpide teoriko-metodologikoek; erabakiak alderdi batera edo bestera hartu, irizpideak era batera edo bestera erabili, eragin handia du horrek azterketaren emaitzan eta bereziki dialektologialariak eskaintzen duen hizkeren banaketan. Hizkuntza eremu bateko ezaugarriek sorta trinko, gotor eta tinkoa osatzen dutenean auzia ez da zaila izaten, baina eragin lektalak ugari diren erdiguneko hizkeretan baitezpadakoa da elkartzeko espazialaren aldetik hizkuntza ezaugarriek zein baldintza bete behar dituzten edo ikertzaileak zein irizpideri jarraitu behar dien alde aurretik jakitea, bai baitirudi frankotan, hizkera berezi bat egiten dela diogun eremuak muga haustiak dituela, ez direla ezaugarri guztien mugak ibar beretarik iragaten, bereziki erdiguneko hizkeretan. Hori dela eta, “ezaugarri ia eskusibo bateratzaile”-en saila eratu dugu atal honetan, hego-nafarreraren ezaugarri eskusiboek gain beste hauek ere aintzat hartzekoak direla uste baitugu: trantsizio gaitza dagoen lekuetan lan egiteko hizkuntza ezaugarri eskusiboak aski direlako ideia gairiditurik, erdiguneko eremu nahasiagoetan beharrezko deritzogu hizkuntza ezaugarrien konbinazioak egiteari, tradiziozko dialektologiari jarraikiz, bidenabar. Aurkez ditzagun hurrengo sei ezaugarriak:

6.4.2. Diptongoetan *eu* > *au* aldakuntza gertatu da eremu hedatuxean:⁹⁸ Burundan eta gainerako Sakanan bezala, Estellerriko Gesalaten, Goñerrian, Ollaranen, Oltza zendea eta Itzarbeibarren bada; Eguesibarren guti, baina Artzibarren eta Aezkoan ausarki; ez dago Gulibarren, baina mende hasierako Txulapainen bai. Aipa dezagun, bestalde, Ultzama eta Anue ibarretan ia soilik adizkietan gertatzen dela (Ibarra 1995b: 153-5). Beheitixego, Ezkabarten, Odietan eta Olaibarren ez da ageri, ezta Esteribar-Eroibarretan ere; Aurizberri salbuespena da Erroibarren, ondoko Aez-

⁹⁷ *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.

⁹⁸ Ezaugarri hau Euskal Herriko beste muturrean ere ageri da; Bizkaian Otxandion, Arratian, Zeberion, Orozkon, Nerbioi arroan eta Uribe kostan bederen erabiltzen da (Zuazo 1998: 223). Balirudike, ordea, gure eremukoa eta hangoa bilakabide beregainak direla.

koan bezala *au* baitago. Muga Zaraitzun dago, ibar honetan *eu* zaharrari eutsi zaio: *euri*, *eulli* ‘eulia’, *eultzi*...

6.4.3. Beste leku batzuetan *-oi*, *-oe* den atzizkia *-io* da metatesiz hego-nafarreraz; Beriain idazlearen lanean ageri da eta baita Gesalatzan, Goñerrian, Oltza zendea, Itzarbeibarren, Elortzibarko Zabalegiko predikuan, Eguesibarren, Artzibarren,⁹⁹ Aezkoan eta Zaraitzun ere; Esteribarren eta Erroibarren, ordea, *-oi* saila dago: *arratoi*, *sagoi* ‘sarioia’... Mezkiritzen eta Lintzoainen *sagoi* entzun ohi da; ikus orain Ibarra (2000: 43).

6.4.4. **j-* zaharraren ahoskera sabaiaurrekoa ageri zaigu hego-nafarrera egiten zen ibarretan: Goñerrian, Ollaranen, Oltzan, Itzarbeibarreko Utergako eta Ukarko idazkietan, Elortzibarko Zabalegiko predikuan, Eguesibarren, Artzibarren eta Aezkoan. Garesen Bonapartek esanik badakigu [x] hots belarea entzuten zela; Gesalazko hotsaren izaeraz zerbait esatea arriskugarria da, baina baliteke han ere belare ahoskatzea. Andimendiaz iparrera Arakil alderdian ere sabaiaurreko hotsa zegoen eta hegoaldera, aspaldian Eslaba alderdi horretan ere bai (Salaberri 1994), Zaraitzu-Erronkarietan bezala. Txulapainen eta Ezkabarten [y] sabaikaria bildu da hondarreko urteotan, baina XX. mende hasierako Txulapainen eta baita XIX. mendeko Ezkabarten sabaiaurreko hotsa egiten zela dirudi. Goiti, Basaburuko Berueten, Arraratsen eta Igoan bederen nahiz Imozko Muskitzen [y] sabaikaria egiten da egun; Atetz, Odieta, Ultzama eta Anue ere hots sabaikaria entzuten den eremuak ditugu, Esteribar eta Erroibar bezala; dena den, Erroibarren hots sabaiaurrekoa ez da ezezaguna (Ibarra 2000: 80).

6.4.5. Nafarroa Garaian erdialdetik ekialderat hedatzen da ‘adina’ edo ‘garaia’ adierazten duen *-zutu* atzizkia: *aurzutu*, *gaztezutu*, *zarzutu*, *axurizutu*... Oltza zendea, Ultzaman eta Zaraitzun *-zitu* aldaera bildu da eta *-zuta* Itzarbeibarreko Garesen; Goñerrian, Eguesibarren, Erroibarren, Aezkoan, Zaraitzun eta Erronkarin, berriz, *-zutu* aldaera ageri da.

6.4.6. Berrikuntza analogikoa gertatu da **ezan*-en adizki pluraletan eta pluralgilea *-it-* izatetik *-zki-* izatera iragan da gure eremuan, *dezazkigun* ‘ditzagun’, *balezki* ‘balitza’, (*za*)*zkizu* ‘itzazu’ edo *bezki* ‘bitza’ bezalakoak sorturik; 1729ko predikuan, Gesalatzan, Goñerrian, Oltza zendea, Itzarbeibarren, Eguesibarren, Ezkabarten, Erroibarren, Artzibarren, Aezkoan eta Zaraitzun gertatu da hau. Ipar Euskal Herrian ere bada *-zki-* pluralgilea aginte adizkietan subjektua bigarren pertsona denean bederen: EHHA-ren arabera Zuberoan eta Lapurdi gehienean ez da hau gertatzen, baina bai Bardozen, Makean, Hazparnen eta Itsasun (Lapurdi) eta Nafarroa Beherea gehienean; herrialde honetan Baigorriin, Arrutan, Arbotin eta Garruzen ez dirudi gertatzen denik, beti ere EHHA-ko datuen arabera.

6.4.7. Dakargun hurrengo ezaugarria ez da euskararen baitatik sortutako desberdintasun bat, geografia eremuen arabera sistematikoa dena: maileguan hartutako kausazko perpaus mota bat da, Euskal Herriko beste eremu batzuetako “dela bide” edo “dela medio”¹⁰⁰ aldaerak gogorarazten dizkiguna. Bonaparteren datuen arabera Goñerrian eta Oltza zendea kausazko perpausetan *kasos* eta *kauses* partikulak erabil-

⁹⁹ 1845. urtea artean Artzibarko administrazioaren barranean egon den Orotz-Betelun *arrazio* bildu zuen Echaidek 1965-67 bitartean eta EAEL-k *arratio* bildu zuen Artzibarko Hiriberrin.

¹⁰⁰ Erroibarko idazki zahar batean bada: *ura dela medio moguitu dela tempestade gura* (Ibarra 2000: 216).

tzen ziren —Itzarbeibarren eta Eguesibarren *kasos* eta *kausas*— (Ondarra 1982: 166). Eguesibarko adibideak Joakin Lizarragaren lanetan aurki daitezke: *...iten dén obligacioarén casos yá guizon gúra dá emaste garréna* (Apecechea 1979: 88);¹⁰¹ *elcárr componcen dire gátua ta zacúrria eche bátean costumbreain cásos* (Apecechea 1982: 532).¹⁰² Erroibarko Lintzoainen {e}ontzen kartzélian ere ori dela kaso adibidea bildu da berriki (Ibarra 2000: 217) eta Aezkoan ere erabiltzen da, Hiriberrin (bi lehenak) eta Abaurregainean guk bildu adibideak lekuko: *Jose Migel etorri kasos ein gindia lan gori* 'Jose Migel etorri baitzen lan hori egin genuen'; *urdea xan kasos* 'zerrikia jateagatik'; *gala ibili kasos* 'horrela ibiltzeagatik'.

Erabilera ekialdera hedaturik zegoen, erronkarierazko Mendigatxa bidankoztarren hurrengo adibidea lekuko: *Aurten, tenbra dela kasoz, iñaute eguna izan da, gorexima egun baten bikain triste* (J. Estornés Lasa 1984: 83).¹⁰³ Bonapartek 1863an argitaratu Jonasen profezia-koak dira hurrengo hirurak, Garaziko euskararen emanak: *...nor dela kausa jin zaiñ nahigabe bau* (4); *ni nizala kasu ukan duziela tempesta handi bau* (5); *Uste'uka arrazoin dukala koleätzeko huntz-osto-ondo bau dela kasu?* (15). Bidasoaldean ez dira ageri Bortzirietan, Malerrekan ezta Baztanen ere, baina Zugarramurdiko XIX. mendeko idazki batean bai: *Au dela casu, Platonec Gentilidadeco ilunbean ere lurreco Jan-goicoac deitzen cituen guratsoac* (Satrustegi 1987b: 91).¹⁰⁴

6.4.8. Arestiko 6.3. ataleko bost ezaugarri eskusiboek hego-nafarreraren nortasuna eta batasuna erakutsi digute eta 6.4. honetako seiak batasuna.¹⁰⁵ Idazki zaharretarik eta inkestetarik atera diren argibideen arabera, ezaugarri gehienak edo guztiak ageri diren ibarrak hurrengoak dira: Goñerria, Oltza zendea, Itzarbeibar, Eguesibar, Artzibar eta Aezkoa; Estellerriko Gesalazko euskarari buruz eta Goñerriaren eta Oltza zendearen ondoan den Ollarangoari buruz nahi baino gutiago dakigu.

6.5. Hego-nafarreraren batasuna bermatzen duten ezaugarri pasiboak

6.5.1. Ezaugarri kontserbatzaile batzuetan garbi ageri da Nafarroa Garaiko erdigunean hedatuz joan diren berrikuntza batzuk ez direla hegoaldeko hizkeretara hedatu: hego-nafarrerako hizkeron jarrera kontserbatzaile honek erdiguneko hizkera berritzaile horiekiko halako urruntasuna erakutsi lezake, neurri batean bederen beren izaerari eutsi baitiote: zernahi ere den, goiti dituzten ibarretako hizkeretan gertatu diren berrikuntzak ez dira hegoko haranetara iritsi.

¹⁰¹ "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). II", *FLV* 31, 1979, 71-90.

¹⁰² "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). IV", *FLV* 40, 1982, 523-538. Dena den, egitura honek baldintzazko balioa ere badu: *ez xakin kasos*, gaztelaniaz 'en caso de no saber' litzatekeena, Aezkoan bildu duguna. J. Apecechearen itzulpenean (*FLV* 29, 1978: 355) baldintzazkoa litzateke J. Lizarraga eguesibartarraren hurrengo adibidea ere: *Eliza ama sandarén ordenazarén cásos*: 'en caso de requerimiento por parte de la santa madre Iglesia'.

¹⁰³ "Mendigatxa'k Azkueri kartak, 1902-1916. Eta Erronkari'ko uskaratik utzulpen ta goarpenak", *FLV* 43, 1984, 55-127.

¹⁰⁴ "Zugarramurdiko euskararen lekukoak XIX. mendean", *ASJU* 21/1, 1987, 81-104.

¹⁰⁵ Batasuna dakar Aezkoan izan ezik hego-nafarrera egiten zen eremu guztian zehar erabiltzen zen iraganeko Nor-Nori adizkietako *-ki-* morfemak ere: Gesalazten, Itzarbeibarren, Oltzan, Goñerrian, Eguesibarren, Esteribarren, Erroibarren eta Artzibarren erabiltzen zen, baina erabiltzen da Sakane-rian, Imotzen, Atetzen, Txulapainen, Odietan, Ultzaman, Ezkabarten eta Anuen ere.

6.5.2. Jatorrizko 'i + g' edo 'i + h' segmentuetan kontsonante frikari sabaikari itxuraz epentetikoak ageri da hego-nafarrera inguratzen duten hainbat hizkeratan:¹⁰⁶ Ergoienean (*iyende*, *iyes*), Arakil-Uhartan (<*ityende*>, *iyen* & *igen* 'igan') eta Irañetan (*iyesi*), Ezkabarteko Makirriaingo kristau ikasbidean (*iyendeac* & *igende*, *iyen*) ageri dira, baina Txulapaingo Nabatzen *igesi* eta *igande* bildu zituen *Erizkizundi*-ak. Odieta Latasan *iyende* eta *iyen* & *ien* bildu ditugu eta Anueko Leazkuen *iyen* & *iyende*. Ordea, hego-nafarreraren gauzak besterik dira: Beriainen lanean, Gesalazko Elizaldere-nean, Itzarbeibarko Utergako dotrinan, Goñerrian, Ollaranen eta Eguesibarren ez da ageri honelako epentesirik. Artzibarko Urizko kristau ikasbidean salbuespen bat egon daiteke: Juan Cruz Elizaldek idatzi lehen aldakian *igasi* ageri da (47. or.), baina Klaudio Otaegiren oharren arabera idatzi zuen bigarrenean *iyasi* dakar (42. or.). Egungo euskaran *iyéndia* bildu du O. Ibarrak ipar Esteribarko Eugin eta *iyen* & *igen* Erroibarko Mezkitritzen. Aezkoan ez da honelakoan arrastorik ere, *igan*, *igande*, *igari-tatu* eta *igesi* aldaerak baizik.

6.5.3. Etorkizuneko morfeman *-tuko* > *-tiko* palatalizazioa gertatu da Nafarroa Garaiko erdialdean. Oro har berrikuntza hau ez da hego-nafarreraren guneguneko ezaugarria eta Iruñetik goiti dauden ibar batzuetan erabiltzen da: Txulapain, Ezkabarte, Odieta, Ultzama, Olaibar, Anue, Baztan, Esteribar, Erroibar —idazki zaharretan *-tuko*— eta Baigorri palatalizazio hau egiten den ibarrak dira; Andimendiaz bestaldera Sakanan ez da erabiltzen ezta goitiago Goizuetan, Bortzirietan, Malerrekano edo Leitzan ere. Hego-nafarreraren gunean ere ez zen erabiltzen: Aezkoan, Eguesibarren, Itzarbeibarren, Oltza zendean, Ollaranen, Goñerrian edo Gesalazten ez da berrikuntza hau ageri; Artzibarren *-tuko* ageri da XIX. mendean, baina XX. mende bukaeran *argitiko* eta *segitiko* bildu dira.

6.5.4. Oinarria “*ezan” duten pluraleko adizkietan *-itz-* morfemaren bustidura gertatu da Nafarroa Garaiko ibar batzuetan. Ultzaman, esaterako, *ditzaket*, *ditzakegu*, *ditzakezie*... aldaerak ditugu (Ibarra 1995b: 438) eta Larraunen ere *zatzake* ‘zaitzake’, *txezui* ‘itzazue’, *txila* ‘ditzatela’ erakoak ageri dira (Intza 1957: 93).¹⁰⁷ Sakana erdialdean, Arakilen eta XIX. mendeko Ezkabarteko idazkian ezaugarri hau ageri zaigu; XX. mende bukaerako Ezkabarten, Odieta eta Olaibarren ere bada (Artola 2001: 499). Hego-nafarreraren barrenean Beriain idazleak honelako bustidurarik ez dakar eta Gesalazten, Goñerrian, Itzarbeibarren edo Eguesibarren ere ez dago; ekialderago egungo Aezkoan ere ez da erabiltzen. Bonapartek Goñerrian, Oltza zendean, Itzarbeibarko Garesen edo Eguesibarren bildu adizkietan ere ez da bustidura honen arrastorik ageri, horietan guztietan *-zki-* eredu berria erabiltzen baitzen pluralean xedezkoetan eta *zazket*, *zazke*, *zazkezu* sailekoak ahalekoetan.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Beste hizkera batzuetan hasperena dagoen ingurunean *i* bokalaren ondoko hots sabaikari frikari bat aipa daiteke Sakanan. Ergoieneko Lizarragako euskaran *iyor* ‘inor’, baina Goñerrian eta Utergako kristau ikasbidean *igor*.

¹⁰⁷ Aditz trinkoetako pluralgilean ere bustidura gertatzen da Ultzaman, Atetzen eta Anuen; azken ibarreko Egozkuekoak dira hurrengo adibideak: *damatxat*, *damatxa*, *damatxagu*, *damatxate* (Gaminde 1986: 199); Imotz eta Basaburu alderdian, ordea, *deamazkit* sailekoak erabiltzen dira.

¹⁰⁸ Bonapartek *zazkiten* ‘ditzadan’ zeukan bildurik Oltza zendean (Ondarra 1982: 212), baina Iberoko otoiitzean bilakabide berriaren adibide bat ageri zaigu, bakarra, xedezko adizkian: *errecivni dechadan* (Arraiza 1988: 150): garai hartako berrikuntzaren geografiako hedadura ala literatura bidezko kutsua ote da hau?

6.5.5. Berrikuntza bat bada hego-nafarreraren ingurumarian gertatua, baina honi eragiten ez diona, pluraleko ahaleko adizkietako *-ke*-ren pleonasmoa hain zuzen. Arakilen, Basaburuan, Ultzaman, Odietan —*dezakezuke* bildu dugu Latasan— eta Anuen erabiltzen da eta XIX. mendeko Ezkabarteko Makirriaingo kristau ikasbidean ere ageri da: *aparta baitechaqueguque* (Díez de Ulzurrun 1960: 384 eta 400). Esteribar-Erroibarretan ez da erabiltzen¹⁰⁹ (cf. Ibarra 2000: 161 eta Gaminde 1986: 190) ezta Gesalitzen, Goñerrian, Oltza zendea, Eguesibarren edo Aezkoan ere.¹¹⁰

6.6. Hego nafarreraren ezaugarri eskusibo banatzaileak

6.6.1. Ez dira hego-nafarrerari batasuna ematen dioten ezaugarriak, banatzaileak baitira, baina tokika nortasuna eta kolore berezia eransten diote; eremu honetatik goiti hedatzen ez direnez, ezaugarriok hego-nafarreraren ideia bermatzen dute. Eremua zabala baita, ugari dira hego-nafarreraren ezaugarri eskusibo banatzaileak; guk hemezortzi zenbatu ditugu.¹¹¹

6.6.2. Diptongoen sailean ezaugarri bat bada arras mendebaldekoa eta hegoaldekoa dena; bilakabide hau ez da euskal hizkeretan ohikoa, ultrazuzenketa izan liteke eta fonologiaren alderditik azalpena eskatzen du: *aigi* ‘egia’ dugu Goñerrian eta Utergako dotrinan, *beigi* ‘begia’ Goñerrian eta Oltza zendea, *baigi* ‘begia’ Utergako kristau ikasbidean eta *aurpeigi* Oltzan; bestalde, *areigi* & *araigi* ‘haragia’ ageri da Goñerriko Munarritzen 1921.ean aurkitutako idazki batean; *beiti* ‘beti’ Bonapartek dioenez Goñerrian bildua da. Hego-nafarreraren eremuan ez dago honelako adibideen arrastorik gehiago ez erdialdera ezta ekialdera ere.

6.6.3. Gure eremuaren arras mendebaldean kokatzen da *au* diptongoa daraman *aungi* ‘ongi’ aldaera, Andimendiaz bi alderdietan ageri dena: XVIII. mendeko Gesalitzen *aungi* dugu, baina Goñerrian *ongi* erabiltzen bide zen. Sakana erdialdean *aungi*-z gain *auntzi* ‘ontzia’ eta *auspel* ‘ospela’ bildu ditu Erdoziak (2001: 79-80).

6.6.4. Diptongoen sailean jarraiturik, *oin*-en jokaera berezia aipa daiteke mendebaldeko hizkeretan: *auñ* ‘oina’ aldaera Utergako kristau ikasbidean ageri da eta Goñerriko Munarritzen 1921.ean agertu ziren testu ugari horien artean *auñece* ‘oinazea’ adibidea dugu; gainerateko Goñerriko eta Itzarbeibarko lekukotasunetan ohiko erabilera arrunta dugu eta baita hego-nafarreraren eremuko beste ibar guztietan ere: *oñ* (Goñi, Oltza, Gares, Elkano, Gesalatz); *oñeze* (Goñi eta Oltza) eta *oñaze* (Elkano eta Gares); *oñace* dakar Iberoko guruzpideko otoitzak ere.

¹⁰⁹ Erroko testu zahar batek *zaquezu* dakar (O. Ibarra, “Erroko testu argitaragabe bat eta beste batzuen iruzkina”, *FLV* 75, 1997: 280).

¹¹⁰ Garesen bilakabide hau bazela esan den arren (Ibarra 1995: 301), ez dirudi erabili den erreferentzia (L. L. Bonaparte, *Opera omnia vasconice*, Euskaltzaindia, Bilbo, 4 liburuki, 1990: 241) egoki eman denik; Ondarrak argitaratu Bonaparteren adizki zerrendetan *zakezu* soila dugu Garesen (1982: 213).

¹¹¹ Sistematikotasunik ez duen eta geografiaren iragazkia gainditzen ez duen ezaugarria da genitiboko *oren* ‘horren’ erakuslea; ez dirudi Euskal Herrian hedatua denik, baina guk gure eremuko hiru adibidetan aurkitu dugu: J. M. de Ibero idazleak dakar *oren Divina Magestadea* (Satrustegi 1987: 102), Oltzako Iberoko otoitzean *Oren Amoreari* ageri da (Arraiza 1988: 146) eta Odietako Ziaurritzen *ur óren kontué* bildu du Artolak (1992: 217).

6.6.5. Hego-nafarreraren barrenean arras mendebaldera kontsonante ozenak aitzi-nerat eragin *a* > *e* bokal palatalizazioa ageri zaigu; argi denez Goñerriko adibideotan ezin argudia daiteke *i*-ren eraginik: *telarañe*, *bañetu*, *donzelle*, *kañe*, *lagañe* 'legaña', *goñeta*, *goñetu*. Ez da ikusten, ordea, gibeleranzko asimilaziorik: *estañu*, *kaskallu*, *kallu* 'callo', *mallu*, *malluke*. Balirudike Oltza zendea ere kontsonante sudurkari sabaika-riak *bañetu* eta *engañetu* mailegutan beheko bokala palatalizatu duela.

6.6.6. Euskal Herriko ekialdean arrunta da *baldin* > *balin* bilakabidea: Ultzaman, Zaraitzun, Erronkarin, Zuberoan, Nafarroa Beherean eta Lapurdin *balin* nagusi da. Berrikuntzak, ordea, *-r-* eman dezake eta aldaera hori maiztasun handienaz hego-nafarreraz dakusagu: eremu honetan guztiz lexikalizaturik zegoen *barin* eta ez dirudi inguruko hizkeretan ezaguna zenik. Goñerrian, Gesalatzan (*balin*-ekin batean), Itzarbeibarren (*badin*-ekin batean) eta Joakin Lizarragaren idazkietan (Bonapartek *baldin* & *balin* bildu zituen Elkanon) *barin* ageri da; Aezkoan eta Artzibarko Urizko kristau ikasbidean, berriz, *balin* dago. Egun Erroibarko Lintzoainen *balin* bildu da eta antzina-ko Erroibarko idazkietan *barin* irakur daiteke (Ibarra 2000: 69). Ez dirudi Andimendiaz iparrera *barin* erabili denik; eskuin Ezkabarteko Anotzen eta Olaibarko Olaitzen *balin* bildu da.

6.6.7. Nor aditz saileko adizkietako *zara*, *gara* > *zada*, *gada* aldaketa ere mende-baldekoa da soilik; hegoaldean Gesalatzan betetzen zen eta baita ondoko Goñerrian, Ollaranen eta Oltza zendea ere; Itzarbeibarren Ukarko eta Utergako kristau ikasbi-deetan ageri da. Eguesibarrera ezkerro ezaugarri honen arrastorik ez dago. Andimendiaz bestaldera salbuespena dira Olatzagutiko *zada*, *gada* eta *zaddi* 'zarete', gainerateko herrietan aldaera dardarkaridunak baititugu.

6.6.8. Goñerriko testuetan '*be(h)ar* + adizki laguntzailea' egituraren metatesia gertatzen da lehen osagaiaren hondarra den kontsonante dardarkariaren eta bigarren atalaren lehen bokalaren artean: *beaurze* 'behar duzue' (Satrustegi 1987: 88); hurrengo adibideak J. M. de Ibero idazlearenak dira: *beaurzu* (Satrustegi 1987: 99), *beaurt* (Ondarra 1998: 255), *beirtuzu* (Ondarra 1996: 699).

6.6.9. Erakusle herskaridunak eremuaren barrenean erdialdera eta ekialdera mugatzen dira: Eguesibar, Esteribar —*pantáno góntas* bildu genuen 1982an Eugin—, Erroibar —XX. mende bukaerako hitzunengan galeran zihoan ezaugarria—, Artzibar eta Aezkoa *g*-dunak dira eta ezaguna denez Zaraitzu-Erronkariak *k*-dunak. Oro har Gesalatzan, Itzarbeibarren, Goñerrian, Ollaranen eta Oltza zendea ez da aldaera herskaridunik ageri, baina Itzarbeibar ñabarduren beharrean dago.¹¹² Jakina denez Baztanen ez dago *g*-erakusleetan. Era honetako erakuslea izan daiteke XIV edo XV. mende inguruko idazki bateko *gura* (TAV, 58-59). Beriainek, Iruñeko olerkiek edo Gesalazko Elizalde ez dakarte *g*-rik, baina 1729ko predikuan erakusle herskaridunak ditugu.

¹¹² Itzarbeibarko Ukarko dotrinan bi adibide baizik ez da ageri, *gau* eta *goiec* (Satrustegi 2002: 151-152), gainerateko erakusle guztiak arruntak dira eta Itzarbeibarkoak diruditen bertso batzuetan ere hainbat erakusleren artean adibide bakarra ageri da: *zurruca gura* (Ondarra 1993e: 539). Utergako kristau ikasbidean eta Bonaparteren Garesko lanabesetan ez da erakusle herskaridunik inondik inora ageri. Ezkabarteko Orrion agertu 1750eko idazki batean ere bada *g*- (J. M. Satrustegi, "El edicto eclesiástico de 1750 en versión vasca de la cuenca de Pamplona", *ASJU* 18/1, 1984: 43-44).

6.6.10. Datiboko *-gi* morfema ageri zaigu hego-mendebaldeko hizkeretan singularreko *-agi* eta pluraleko *-egi* aldaeretan; Gesalitzen, Goñerrian, Itzarbebarren eta Eguesibarko J. Lizarragaren lanean adibideak ditugu. Ezaugarri honetan Andimendiak etena eragin du, baina erakusleetara mugaturik bada ere, salbuespena egiten du Ergoieneko Lizarragak: *aigi* ‘haiei’ eta *oigi* ‘horiei’ aldaerak entzun daitezke egun (Solís 1993: 101) eta baita genitiboko *aigen* (113) nahiz *oigena* (115) ere, analogiaz edo gertatuak diruditenak. Sakanako gainerateko herrietan ez da gertatzen (Erdozia 2001: 184 eta 201-203).

6.6.11. Nominalizatutako aditzetan *-rgati(k)* atzizkia ageri da motibatiboan Itzarbebarro Utergako XVIII. mendeko kristau ikasbidean; Goñerriko Munarriz herrian 1921.ean agertu idazki batzuetan ere honelako aldaera bat ageri da: *emanen dut martir vizie amaceargatic vnoz osoarequi Juan* (sic) *soberano ore* (Ondarra 1993c: 309). Gesalazko idazkietan, Ukarko kristau ikasbidean eta Deikazteluko predikuan *-gatic* —eta ez ***rgati(k)*— atzizkia ageri da.

6.6.12. XVII. mendean Nafarroa Garaiko euskararen hegoaldean ageri zaizkigu oinarrian **erazan* duten adizkiak, Beriainen 1626ko lanean —*gure egun orosco oguia eman draçaguzu egun; draçaquegu; draçaquegute...*—, 1609ko Iruñeko olerkietan, Hervás-en Aitagurean (Oroz Arizcuren 1980: 22)¹¹³ eta kristau ikasbide elebidun baten hondakinetan (Sarasola 1983: 117). Baliteke sail berekoa izatea 1549ko gutun batean ageri den *parca derozola* adizki Juan de Irañetak idatzia ere (TAV, 60). Ez da ondoren arrastorik ageri XVIII. mendeko Joakin Lizarragaren lanean ezta ekialdeko idazki berriagoetan ere; Bonapartek Elkanon, Garesen, Oltzan eta Goñin *zarazu* ‘iezadazu’ eta *zaguzu* ‘iezaguzu’ bildu zituen, ez ***dradzazu* edo ***drzaguzu*. Aezkoako egungo mintzoan ere *dazaguzu* dago, ez ***drzaguzu*.

6.6.13. Hegoaldeko hizkeretan, Itzarbebarren eta Gesalitzen, *zaitte* > *zait* & *zeit* ‘zaitetz’ apokopea ageri da idazkietan; Bonapartek dakarrenez, Garesen *zait* erabiltzen zen. Eguesibarren, Oltza zendea eta Goñerrian, ordea, *zaitte* baliatzen zen (Ondarra 1982: 179).

6.6.14. Iraganean eta objektua hirugarren pertsona delarik Nor-Nork saileko *edun* adizki laguntzaileak jasaten duen soilketak ere banaketa eragiten du gure eremuan; bilakabidea arras hegoaldekoa da: Deikazteluko, Gesalazko Muzkiko, Itzarbebarro Utergako nahiz Ukarko idazkietan *zu* ‘zuen’ aldaera ageri zaigu, nahiz lauetan *zue* ere baden. Ez Garesen ezta Elortzibarko Zabalegin ere —bietan *zue*—, ez da honelako lekukotasunik aurkitu. Goñerrikoa izateko itxura duen testu batean ere ezaugarri hau ageri zaigu: *eguin zitu* ‘egin zituen’, *ezu eman* ‘ez zuen eman’ (Ondarra 1993c: 308-309), *enjendratu zitu* (309); ez da ziurra, dena den, ezaugarri hau Goñerrikoa izatea (cf. 4.11. azpiatala).

6.6.15. Nor-Nork saileko *edun*-eko *zindue* & *gindue*-k eragin zuketen *indue* ‘huen’ aldaera analogiko berria gure eremuko mendebaldeko hizkeretan, *yue*-rekin batean erabiltzen bide zena: Bonaparte printzeak Goñerrian, Oltza zendea, Itzar-

¹¹³ “Vicisitudes de un Padrenuestro en vasco en el siglo XVII”, *ASJU* 14, 1980, 1-23.

beibarren eta Eguesibarren bildu zuen, baina guk ez dugu aldaera honen inongo beste lekukotasunik hego-nafarreraren eremuaren barrenean ezta beste tokietan ere.

6.6.16. “Izan” aditzeko aldaeretan Nor sailean berranalisia gertatu da Euskal Herriko alderdi batzuetan *gara, zara > gare, zare* adizkietan: Lapurdin edo Arabako Bilerlen ezaguna da hau. Gure eremuari dagokionez Itzarbeibar da aipagarri, ezaugarri hau Garesen betetzen baitzen; zaku berean sar dezakegu Elortzibar ere, Zabalegiko 1785eko predikuko *zare* lekuko.¹¹⁴ Guk dakigula, hegoaldeko hau salbu ez dago beste eremurik hego-nafarreraren barrenean honelako berrikuntza dakarrenik.

6.6.17. Oltza zendea Nor-Nori-Nork aditz sailean *zitezu, zizkitez* ‘zizuten, zizkizuten’ erako aldaera metatesidunak erabiltzen ziren. Ibero herriko kantu batean ageri dira: *zizquitezunean* (Arraiza 1988: 151). Oltzako Izun apez zegoen J. M. de Ibero idazle munarriztarraren lanean ere badira adibideak 1770. urteko prediku batean: *citez* ‘zizuten’ (Ondarra 1998: 243); orainean ere badu adibide bat bederen: *ditez* ‘dizute’ (Ondarra 1996: 701). Agian Goñerrian ere gertatzen zen bilakabide hau, baina ez da atzendu behar idazle goñerriar honen egitekoa Oltza zendeako fededunei zuzendua zela; agian bere idazkietako hizkeran badira jatorriz Goñerrikoak ez ziren aldaerak, Oltza zendea ikasi edo entzun zituenak; ez jakin.

6.6.18. “Izan” aditzaren iraganean edo baldintzaren ondorioan txistukari bizkarkari igurzkaria erabiltzen zen Garesen: *niza* ‘nintzen’, *iza* ‘hintzen’ eta *nizake* ‘nintzateke’; Eguesibarren, Oltza zendea, Goñerrian eta Ollaranen aldaera afrikatuak erabiltzen ziren. Andimendiaz bestaldera ere, Burundatik hasi eta Arakilgo ekialderaino, aldaera afrikatadunak erabiltzen dira; salbuespen bakarrak Olatzagutiko *nizan* eta Satrustegiko *nizen* dira. Bestaldera, Gulibarren, Txulapainen —baina Otsakarren bada *nizen* ‘nintzen’—, Ezkabarten, Odietan, Anuen, Esteribarko Urtaşunen eta Eugin —baina Iragin *yitzen* & *izen* ditugu— eta Erroibarren *nitze(n)* & *yitze(n)* sailekoak bildu dira. Aezkoan ere afrikatua daramate beti adizki hauek.

6.6.19. Adizkietan bigarren pertsona pluraleko *-ze* morfemaren hedadura zabala eta banatzailea da: Gesalätzen, Goñerrian, Gulibarren, Eguesibarren, Elortzibarren Zabalegiko predikuan eta Itzarbeibarren bada eta Deikazteluko predikuan ere ageri da: *considera zaze* (Etxaniz 1999: 496). Nafarroa Garaian ez zaigu beste inon ageri Baztangoiza osatzen duten Azpilkueta, Erratzu, Arizkun eta Amaiurren izan ezik. Gaineratekoan gure eremuan *-zie* atzizkia dugu nagusi: 1729ko predikuan, Ergoieñean, Goñerrian, Oltza zendea, Eguesibarren, Txulapainen, Ezkabarten, Atetzen, Odietan, Ultzaman, Anuen, Esteribarren, Erroibarren, Artzibarren eta Aezkoan. Gulibarren, Basaburuan, Imotzen eta ekialdeko Arakilen *duzte* dago eta azkenik, *duzue* zaharra aipa daiteke, Beriainek eta Elizaldekerabiltena eta Utergako kristau ikasbidean ere ageri dena; Sakanan epentesiarekin ageri da eta Arakilgo Egierretan eta hego Esteribarko Ilurdotzen ere *duzue* dago.

¹¹⁴ R. M. Pagola, E. Alkiza, A. Beola, I. Iribar & J. J. Iribar, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Hegoaldeko goi-nafarrera* (3), Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 1996: 1080.

6.7. Hego-nafarreraren ezaugarri arkaikoak

Aldi oro XVIII eta XIX. mendeetako datuak erabiltzen ari baikara, ulertzekoa da hizkera honen ezaugarrietan arkaismoak agertzea, baina ez da atzendu behar XXI. mendean bizirik dirauten hizkerak arkaismo hauen gordailu direla oraino hego-nafarreran: Aezkoan, esaterako, soziatiboko *-ki* atzizkia, 'erakuslea + izena + erakuslea' egitura duen izen sintagma, **edin + -gatik* erako xedezko perpausak, *eunonik* 'egunon' edo *gaonik* 'gabon' erako diosalak, *edanzale gutiak* 'edale txarrak' erako sintagmak, *batorrek* 'batak' edo *bertzeorrek* 'besteak' erakoak, estraposizio bidezko TO Gen. —*Bouzu tienda erosteko gauzen?*—, *irur, laur, guti, bage* edo *datxikola* eleak eta beste zenbait arkaismo arruntak dira egungo euskarari —baina ahaleko *-iro-* erroa duen adizkirik ez da ageri—; bestela esan, beste leku gehienetan arkaismoak direnak Aezkoan erabiltzen dira oraino eta duela pare bat mendetako hego-nafarrerazko predikuetako eleak eta egiturak dakarzkigute gogora. Ezaugarri hauek halako eite arkaikoa eransten diote hego-nafarrerari, dela idazki zaharretakoek dela egungo mintzokoek.

7. Hego-nafarrera azpi-dialektoaren barreneko hizkerak

7.1. Itzarbeibarko hizkera¹¹⁵

Gatozen orain hego-mendebaldeko hizkeren sail horretan banaketak ezartzeko aukera ematen diguten ezaugarrietara. Bereziki aditzaren morfologiaren barrenean sumatu dugu hori egiteko aukera, baina bada hori baino gehiago ere. Bonapartek berezitat hartu eta azpieuskalki maila emanik beregain utzi zuen Itzarbeibarko euskarari begiratu diogu lehenik. Itzarbeibarko euskara ez da ongi ezagutzen dugun hizkera; bestalde, ez dago batasun handirik Bonapartek Garesen bildu datuen eta Utergako nahiz Ukarko kristau ikasbideetan ageri diren ezaugarrien artean: batak eta besteek ez dirudite zaku bereko euskara.

Nafarroa Garaiko erdigunean kokaturik, aski erdialdekotzat har dezakegu Itzarbeibarko hizkera eta guztiz koherentea da inguruka dituen Gesalazko, Goñerriko, Oltzako, Elortzibarko eta Eguesibarko hizkeretik. Ez dago batetik bestera funtsezko jauzi edo etenik; bateko eta besteko predikuak edo kristau ikasbideak irakurtzean ez da sumatzen mailaka doan aldea baizik: hitzak errepikatzen dira, adizkiak oro har eite beretsukoak dira eta izenaren morfologian ere urriak dira desberdintasunak; elkarren artean alderatuz gero ekialderat jotzen duen Eguesibarko euskarari ageri dira alde nabarmenenak. Fonologian ere bada bereizgarri sortatxo bat ibarrotako euskarari, baina Nafarroa Garaiko inguru honetako euskalkiak ez dira bata bestetik sobera urruntzen. Gure ustean Itzarbeibarko euskara aztertzean aditzaren morfologian landatu behar da begirada.

Uterga Goñerritik Gares baino urrunago dagoen arren, XVIII. mendeko Utergako dotrinari ageri den hizkera da beharbada erabili ditugun lanabesen artean Goñerrikoarekin antz gehien duena;¹¹⁶ aldea ezartzen duten fonologiako ezaugarriak haue-

¹¹⁵ Ikus orain gure aitzin solasa Aitor Aranaren *Itzarbeibarko hiztegia* lanean: Nafarroako Gobernua & Hiria, Donostia & Iruñea, 2002: XIII-XVI.

¹¹⁶ Oroit, dena den, Ukarko kristau ikasbide argitaratu berria ezagutzen dugula orain (J. M. Satrustegi, *FLV* 89, 2002, 149-167).

kek dira: aferesi gehiago, *-ea* > *-ia* hersketaren agerpena eta *gizone* erako palatalizazioa Itzarbeibarren; Garesko datuak Bonapartek bilduak dira eta bertan ez da ageri Goñerrian ageri diren *i* eta *u* ondoko *-a*-ren palatalizazioa, baina badakigu *o*-ren ondokoa gertatzen zela; goiko bokalek eragin *a*-ren palatalizazioa Utergako eta Ukarko kristau ikasbideetan ageri da. Kontsonanteen arloan hitz hasierako **j*-ren ordezkaria [x] belarea zen Garesen, baina txistukari frikari sabaiaurrekoa erabiltzen zen Goñerrian eta inguruko gainerateko hizkeretan, Utergako eta Ukarko idazkietan, esaterako.¹¹⁷ Ozenen bustidurari dagokionez Utergako dotrinakoa ez bezalakoa da Garesen dagoena, Eguesibarren gertatzen zen bezala bustidura maila apala ageri baita bertan; honetan bederen Goñerriko mintzotik bereizten da Gareskoa. Bestalde, izen guti batzuetan Garesen *r* eta *d*-ren arteko nahasketa dagoela dirudi, Gesalatzan eta Oltzan bezala, baina dirudienez Goñerriko hizkeraz bestela.

Izenaren morfologian ezaugarri bat bada Itzarbeibarrek duen izaera bereziaren berri eman diezagukeena: *-ka* > *-kan* berrikuntza ez da hara iritsi. Honezaz landa, hirugarren graduko *ore* erakuslearen arrastorik ere ez dago, ezta pluraleko *eiek*-enik ere. Badago, gainera, beste lekuetan ez dagoela dirudien motibatiboko *-rgati(k)* atzizki analogikoa Itzarbeibarren, Goñerrian sumatu ez duguna.

Aditz nagusiaren morfologian ezaugarri bat bada Itzarbeibarko euskara Eguesibarkotik bereizteko balio duena, azken ibar honetan ez baita *-gi-* artizkia ageri, beti *-ki-* baizik. Bestalde, Beriainen lanean nahiz Goñerriko hizkeran ageri den *-tu* atzizki analogiko pleonastikoa, ez zaigu Itzarbeibarren ageri. Ibar honetan aurkitzen ez ditugun beste bi aldaera Goñerriko *eramo* eta *arkindu* dira. Aski bakarturik dago, bestalde, *'-n + -ko'* etorkizuneko atzizkia, Itzarbeibartik goiti ez baita ageri Sakanaraino bederen.

Zernahi ere den, aditz laguntzaileetan ikusi dugu aski arrazoi Itzarbeibarko euskarari halakoxe nortasuna aitortzeko, garai batez bederen bazterreko hizkera gertatu zen aldetik. Aitzineko 5.3.2.45. azpiatalean aipatu bezala, badira hainbat berrikuntza iparrerago dauden hizkeretara bai, baina Itzarbeibarko Gareskora iritsi ez zirenak, bost hain zuzen ere; eta beste lau berrikuntza ere badira Gareskoa inguruko hizkeretarik bereizten dutenak, bereziki beraren ezaugarri direnak. Honezaz guztiaz gain, beste bi berrikuntza ere badira, aski hegoaldekoak diruditenak, Itzarbeibarren eta Gesalatzan izan ezik beste inon gertatzen ez direnak.

Esanik dago gaugerero Itzarbeibarko sintaxia aztertzeke Utergako eta Ukarko dotrinetako euskara ez dela aski. Lexikoa aztertzeke Bonapartek Garesen bildu zituen ele erdaldunduak ere ez dira oinarri egokia, baina bada Itzarbeibarko lexikoaz aipatzeko zertxobait. Geografiaren aldetik duen erdialdeko kokagunea dela eta, ez da harritzekoa *arkakuso*, *elorri*, *istar* 'izterra', *lau* '4' bertan agertzea. Interesgarriak dira, bestalde, Itzarbeibarko bereko aldaerak, beste ibarretan aurkitzen ez direnak: *antija* 'urtzintza', *aretxo* 'iratzea', *bejain* 'bezain', *bejala* 'bezala', *bortzetan* ogei '100', *gureaso* 'gurasoa', *gurixa* 'guraizeak', *ijan* 'izan', *intze* 'iltzea', *iritxi* 'irentsi', *juina* 'lepatxuria, fuina', *martzuza* 'masusta', *orraxi* 'orrazea', *txujen* 'xuxen' edo *xila* 'zila, zilborra'.

¹¹⁷ Ukarkoan, esaterako, <*jar(r)i*> (152) nahiz <*saiquicean*> (158) & <*saio*> (160) ageri dira, itxuraz belarea eta sabaiaurrekoa adierazten dituztenak.

Itzarbeibarren inguruko ibarrek osatzen duten eskualdean ageri diren hitzez gain —*agirtu*, *gailtu* ‘gelditu’, *igor* ‘inor’, *mereji* ‘merezi’, *oraitu* ‘oroitu’, *popiña* ‘panpina’, *txongolo* ‘orkatila’...— Nafarroa Garaian erdiguneko eremu zabaldea harrapatzen duten eleak ere baziren Itzarbeibarren: *altzur* ‘aitzurra’, *amiru* ‘hamahiru’, *eraiki* ‘erein’ edo *erte* ‘bitartea’. Ezin atzendu ditugu, azkenik, ekialdeko kutsua dutenak: *aingiru* (*aingeru* ere baden arren), *arratio*, *arrazio*, *egotzi*, *entendatu*, *eri* ‘gaisoa’, *gatu*, *iago*, *guti*, *igan*, *kristio*, *manatu*, *orraztatu*, *oian* ‘mendia’, *saldo* ‘abere taldea’, *zalui* ‘arin, fite’, *zamari* ‘zaldi irendua’...

Bonapartek azpieuskalki beregaintzat hartu zuen Itzarbeibarkoa; Bruno Etxenike-ri 1866an hizkera “gutziz desberdina” zela adierazi zion: fonologian inguruan parearik ez duten *gizone*, *demonie* erako palatalizazioa edota hitz hasierako [x] belarea baliatzen ziren eta izenaren morfologian bada berrikuntza eskusiborik. Adizkien azterketan Itzarbeibarko Garesko euskara arras bazterrekoa ageri zaigu. Iparrerago dauden hizkeretara bai, baina Gareskora iritsi ez ziren hainbat berrikuntza bada: (*di*)*tuzte* > *tute*, *dira* > *dirade*, *balu* > *baluke*, *gara* > *gada*, *gindue* > *giñue*, *dire* > *dere* dira berrikuntzok. Alde honetatik, bazterrekoa izatea da hizkera honen ezaugarrietarik bat. Adizkiez egin dugun azterketak hein batez hizkera honen berezitasunaren berri eman du: *diaguk* & *diagun* ‘diagu & dinagu’ adizkietan alokutiboko morfemak duen kokagunea, *gare* & *zare* ‘gara & zara’ adizkietako azken *-e* berranalizatua —Elortzibarko Zabalegiko predikuan bezala—, *niza* & *iza* ‘nintzen & hintzen’ adizkiko txistukari frikaria edo *zinda* & *ginda* ‘zinen & ginen’ adizkietako *-nd-* kontsonante taldea, Gareskoa inguruko hizkeretarik bereizten duten ezaugarri berritzaileak *dira*, *zinda*, *ginda* horiek berrikuntza direla horren argi ez badago ere.

Hartara, Garesko euskararen berezitasuna nabarmen agertuko litzaiguke adizki laguntzaileen morfologian: batetik, inguruko hizkera erdialdekoagoek dituzten berrikuntza batzuk bertaraino iritsi ez direlako eta, bestetik, bereziki berarenak diren beste berrikuntza batzuk garatu dituelako. Itzarbeibarren berrikuntza gehiago aurkitu ditugu, baina ez dira soilik hizkera horretakoak; gure eremutik begiraturik hegoaldekoak diren beste bi ezaugarri nabarmen ageri dira erabili ditugun datuetan: Nor sailleko “izan” aditzaren aginte adizki batzuetako apokopea eta iraganeko “edun”-eko adizkietakoa: *zait* ‘zaitzez’ dugu Garesen eta *zeit* & *zait* Gesalazko Muzkiko idazkietan; bigarrenik, *zu* ‘zuen’ laburtua ageri da Itzarbeibarko Utergako dotrinan eta *zu* bera dugu Gesalazko Muzkiko idazkietan ere. Ikusten dugunez, berrikuntzok hegoaldeko bi hizkera hauek aztertu ditugun gainerateko guztietarik bereizten dituzte. Arestian ikusi bezala, lexikoan ere badu ezaugarri berezi zenbait. Gogoan hartzekoa da, halaz ere, Itzarbeibarko Utergako eta Ukarko kristau ikasbideetako ezaugarrien eta Garesko inkestako emaitzen arteko batasunik ez dagoela.

Hau guztia ikusirik, guri ere Goñerri aldeko hizkera eta Itzarbeibarkoa bereiztea eta azken hau Eguesibarkotik ere bereizirik beregain uztea egokiena izan daitekeela iruditzen zaigu. Ohar bedi, aditzaren morfologiakoez gain eta dituen gainerateko berezitasunez landa, beste ezaugarri batzuetan Itzarbeibarko euskara noiz Eguesibarrera begira eta noiz Oltza-Goñerri-Gesalazkora begira dagoela eta, beraz, ez lukeela ongi emanen ez batean eta ez bestean sarturik; bere berezitasunak gehi beste bienak nahaska dituzenez, hobeki dago, guk uste, batetik eta bestetik bereiz.

7.2. Gesalazko hizkera

Lan honetan arreta ezarri diogun hizkera da Gesalazkoa; beste leku batzuetakoa baino hobeki ezagutzen dugu hango euskara, bizpahiru testu baitaude, baina ez dugu nahi bezainbat ezagutzen; Elizalderen dotrinaz landa aspaldiko testuak dira ditugunak, XVIII. mendeko Muzkiko Martinez de Morentin izeneko bi apezanak; Oltzako aldakiaren barrenean Goñerrikoarekin batera zekusan Bonapartek hizkera hau, baina Yrizarrek “Iruñetik haratagoko” azpieuskalkiaren barrenean bi horietarik bereiz utzi du “meridional” izendaturik (1992: 495). Gesalazko idazkietako euskarari erreparaturik, ikusi batera Goñerrian egiten zenaren aski iduria zela aurkitu dugu guk beti eta lanean zehar batetik bestera sumatu dugun aldearen berri llabur eman behar dugu orain.

Fonologiaren barrenean eta diptongoen sailean *aigi* edo *beigi* ditugu Goñerrian, baina ez Gesalazten eta hondarreko ibar honetako *aungi* Goñerrian falta da; horrezaz landa bokalen asimilazio aurrekarian *-a*-ren hersketa maila handiagoa dago Goñerrian XVIII. mendeko Gesalazten baino. Kontsonanteen arloan ere aski batasun nabarmena zutela iduri du; baliteke **j*-ren hotsa Goñerrikotik desberdina izatea eta Muzkitik hurbilsko dagoen Garesen bezala Gesalazkoa ere belarea izatea, baina ez dago guztizko ziurtasunik. Kontsonante taldeei dagokienez, bi ibarrotan *-rtz-* dugu —zehatzago esanik, Goñerrian *-rz-* zegoela dakar Bonapartek eta testuek ez digute Gesalazko txistukaria afrikatua ala frikaria den adierazten—, baina Gesalazko idazkietan inoiz *-st-* ere ageri da. Izen guti batzuetan, bestalde, *r* eta *d*-ren arteko nahasketa dagoela dirudi Gesalazten.

Izenaren morfologiaren aldetik ablatibo singularreko *-ti* atzizkia nagusi izatea eta *-tik*-ekin txandaketan ez egotea Gesalazko ezaugarria da, nahiz pluralean *-etatik* dagoen; bestalde, idazkietan bederen *ore* erakuslerik ez agertze horrek ere Gesalazko eta Goñerriko mintzoa bereizten ditu. Honezaz landa, hegoaldeko mintzoa izanik ere, ez da Itzarbeibarko *-rgati(k)* Gesalazten ageri, ezta Garesen, Goñerrian eta Ergoienean dakusagun *eiek* erakusle hirugarren graduko ere. Goñerriko hizkerarekiko alde nagusia ergatibo pluraleko aldaeran du, Gesalazten ez baitzen bereizten singularrekotik; XVIII. mendeko J. M. de Ibero goñerritarrak ordea, bereizten ditu *-ak* eta *-ek*. Gerora, Bonaparteren garaian ez zegoen bereizketarik; ez dakigu xuxen aitzineko mendeko J. M. de Iberoren jokabidea literarioa zen ala Goñerriko ezaugarriaren isla zuzena. Geolinguistikoki ez litzateke harritzekoa Gesalazten nahiz Goñerrian pluraleko ergatiboko atzizkia *-ak* izatea.

Aditz nagusiaren morfologian Euskal Herriko erdialdeko hizkerekin batean eta Goñerriaz bestela doa Gesalaz *igo* aldaerari dagokionez eta ez dago Goñerriko *arkin-du*-rik Gesalazten. Gesalazten *-adu* partizipioa ageri da, baina adibide bakar batean, gaineratekoak *-atu* erakoak dira. Ageri den testua Goñerriko hizkeran emana bada bederen, *egorri* arkaismoaren agerpenak batzen ditu beste guztien aurka Gesalaz eta Goñerria.

Aditz laguntzailearen morfologiaren barrenean bi berrikuntza daude Gesalaz Goñerritik bereizten dutenak eta Itzarbeibarrekin beste guztien aurka hegoaldeetik barzen dutenak (cf. 5.3.2.39 eta 5.3.2.40). Bestalde, hego-mendebaldeko eremuaren barrenean, baina Gesalaztik goiti dauden hizkeretarik bereiziaz, lau ezaugarri kon-

tserbatzaile daude Estellerriko ibar honetan; ez dakigu, ordea, gerora Goñerrian XIX. mendean agertuko diren berrikuntza horiek —*didazu* > *dirazu*, *zinduke* > *ziñuke*, *zoaz* > *z(o)aza*, *dizkio* > *ditio*— Gesalazten ere gertatu ziren ala Gesalatzek bere gisa jokatuturik Goñerrian ez bezala kontserbatzaile izaten jarraitu ote zuen; zorigaitzez, XIX. mendeko testu Gesalazkorik ez dugu jakin ahal izateko. Dakigunez, dagoeneko XVIII. mendean Goñerrikoa berritzaile den bi alderditan kontserbatzaile zen Gesalazko hizkera Gareskoa bezala, ez baitago hauetan ****dere-rik**, *dire* baizik, ezta ****dirade** aldaerarik ere.

Ezaugarri guti dago sintaxian aztergai: Goñerrian bada '(h)au guziau' moduko egitura erakusleetan, baina honelakorik ez da ageri Gesalazko idazkietan, ezta *kasos* erako perpaus kausalik ere. Gertatzen da, ordea, usu adierazi dugun bezala, agerpenik ezak ez dakarrela nahitaez ezaugarri bat hizkera batean ez egotea. Zail da, hartara, Gesalazko eta Goñerriko hizkera sintaxiaren alderditik alderatzea eta funtsezko ondoriorik ateratzea.

Gesalazko alderdi lexikoaren ezagutza zerbait badugu eta garbi dago eskualde honetan Euskal Herriko erdialdeko eleen agerpena nabarmena zela; berebat, ugari dira Nafarroa Garaiko ekialdean, hego-erdialdean edota testurik zaharrenetan ohiko diren eleak Martinez de Morentintarren idazkietan (5.5.15). Badira, bestalde, Nafarroa Garaiko erdialdeko diren eleak, Iruñerri ingurukoak: *baru*, *bekala*, *butzu*, *daus*, *ekendu*, *eraiki*, *eramo*, *erre(n)*, *gaste*, *geiltzen* aldaera, *inior*, *ongarrikuntze* edo *opatu*. Horrezaz landa, mendebaldeko itxura duten ezaugarri edo eleak aipatu ditugu (5.5.15): *botadu*, *demoniño*, *edegi* 'ireki', <*isagui*>, *moguidu* edo *petriñe*. Gesalazkoagoak izan daitezkeen ezaugarrien artean hurrengoak ditugu: *aungi*, *aurtegi*, *bakatu*, *gizi* 'guztia', *inior*, *lagrima*, *nube* eta agian *xildu* 'isildu'.

Fonologiaren mailako desberdintasun guti eta graduzko horiek, guztizko ziurtasunik eskaintzen ez duen ergatiboaren arloko desberdintasuna eta sintaxiko datu fragmentarioek eskaintzen duten argitasun urria ditugu oraingoz eskuen artean; bestetik, aditz laguntzailearen morfologian bi ezaugarri berritzaile daude Gesalazko mintzoan Goñerrikotik hegoaldera Itzarreibarrera begira jartzen dutenak; beste lau ezaugarritan, ustezko edo ausazko Goñerrikoarekiko desberdintasun hori kronologikoa izan liteke gehiago geografikoa baino; ez jakin, ordea. Lexikoaren arloan ekialdeko edota hego-erdialdeko diren hainbat eta hainbat eleren agerpena Euskal Herriko erdialdeko diren hitzenarekin nahaska ageri zaigu Gesalazten eta lexikoa hobeki ezagutzen dugun Goñerriko kasuan gertatu bezala, bada mendebaldeko kutsua duen bakan zenbait ere.

Gogoan izanik, beraz, Gesalazko hizkerak ez duela nortasun berezirik besteen aitzinean —Itzarreibarkoak duen bezainbat ez bederen; cf., ordea, Yrizarren ustea (1992: 495)— eta ondorioz talde zenbaitetara sartu beharra dela, honakoa iruditzen zaigu zuzenena: hobeki ezagutzen dugu Goñerriko mintzoa Itzarreibarkoa baino eta badakigu Gesalazko hizkera Goñerrikoaren aski iduria dela. Bestalde, Gesalazkoak, hegoaldeko hizkera denez, adizkietan-eta maila bateko lotura ageri du Itzarreibarko euskararekin (Yrizar 1992: 563), baina ez du adizkietan honek duen nortasunaren parekorik; aditz laguntzailearen aldetik lotura maila nabarmena du Gesalazko euskarak, gainera, Goñerriko mintzoarekin eta uste dugu zuhurtasunagatik besterik ez

bada ere, egokiago dela hego-mendebaldeko sailera ekartzea Goñerrikoaren ondora, ezen ez aski gaizki ezagutzen dugun Itzarbeibarkoaren baitara. Hau da osotasun handirik eskaintzen ez duten datuetan oinarriturik dagoen gure iritzi oraingoa.

7.3. Olloibarko hizkera

Gesalazkoa baino ezezagunagoa dugu Olloibarko euskara; xx. mendearen hirugarren hamarkadan aita Eusebi Etxalarkoak *Erizkizundi Irukoitz*-erako ohiko inkesta egin zion Ollo herrian sortua zen F. Ollakarizketa Sarasa zeritzan jaunari eta bertako datu urriak dira gure iturri bakarra; emaitzotan fonologiako eta izenaren morfologiako berri azter daiteke, baina lexikoko, aditzaren morfologiako eta sintaxiko datu bakan dugu, horregatik, atera daitezkeen ondorioak aski hala-holakoak dira. Inkesta egin zenerako ez zen euskaldunik Ollo herrian eta lekukoak aditzaren alderdia “atzenduxea” zeukala idatzi zuen Eusebi Etxalarkoak liburuxkaren azalean. Itxaron zitekeenez gizon honek urte anitz zeraman euskaraz mintzatu gabe, non eta ez zen Irurtzunen edota Arakilgo herri zenbaitetan, Pablo Fermin Irigarai “Larreko” idazleari esplizituki aitortu zionez. Bestalde, aipagarria da hiruretan hogeita bederatzit urte zituela jaun honek bizitzera Iruñera jo zuela; inkesta Iruñera bizitzera joan eta handik bi urtera egin zitzaion. Ollo herriko inkesta honetan hego-mendebaldeko hizkeretan ageri ez diren aldaera batzuk sumatu ditugu, Andimendiaz hegora dauden ibarretako idazkietan ikusten ez direnak; hauek landa, badira dimorfismo adibide nabarmenak ere: ezaugarri hauek gure arreta merezi dute.

Esaterako, erakusle pluraletan itxaron genitzakeen *ebek* —*abek* ere badakar— *oiek* eta *aiek* ageri dira, baina baita Andimendiaz hegora sekula ageri ez den *ok* aldaera ere, Arakilen baliatzen dena. Halaber, Sakanako kutsua du Andimendiaz hegora ageri ez den *fan* ‘joan’ aldaerak ere.¹¹⁸ Genitibo singularrean *-an* sailekoak dira adibide guztiak salbu *garagartzarozain* adibidea, ekialderagoko joerari lotzen zaiona eta Andimendiaz hegora dauden hizkeretan sekula ageri ez dena; Eguesibarreraino joan beharra dago honelako aldaerak aurkitzeko. Horrezaz landa, **j*-ren hotsa adibide ia guztietan *x*- sabaiaurrekoa baldin bada ere, *jan* eta *yan* aldaerak ageri dira *xan*-ekin batera inkestako emaitzetan eta baita *jar zaite* eta *xar zaite* ere. Diptongoetan ere dimorfismoa ageri zaigu: *eun* & *aun* eta *euri* & *auri* batetik eta *Uskalerri* eta *Euskalerri* bestetik.¹¹⁹ Zenbatzaileen banatzailetan *-ra* da nagusi bokalez bukatzen diren eleetan —*bire*, *irure*, *seire*, *zazpire*, *zortzire*, *ogeire*—, baina badira bestelakoak ere: *bederatzina*, *amekana*: honelakorik ez da gehiago ageri Andimendiaz hegoaldera; *-tze* / *-tza* atzizkien aldaera dela eta, esan dezagun *Erizkizundi*-ak *bizitze* dakarrela eta toponimian *Sagarbaratze* dugula, baina *bizitza* eta *eriotza* aldaerak ere badakartza Olloko inkestak; *-tza* hau ere ez da gehiago ageri Andimendiaz hegoaldeko hizkeretan.

Bitxi diruditen adibide hauek idiolekto berezi honen jardunari zor zaizkion ala Olloibarko aldaerak ote ziren jakitea litzateke gure galdera: cf. 5.5.3n herrietako

¹¹⁸ Itza zendeako Zian ere bildu du *fan* Koldo Artolak.

¹¹⁹ Arakilen ere dimorfismoa aurkitu du Koldo Artolak: *aun* ‘100’ (Murgindueta, Ihabar); *eun* (Egiarreta, Urritzola).

hondarreko euskaldunetz dioguna; hitz hasierako *eu-* > *u-* kasurako Oltzan baditugu kideak eta [x-] belarea Garesen ere bada, nahiz garbi utzi behar den *x-* sabaiaurrekoa nagusi dela Ollo herriko emaitzetan. Gainerateko ezaugarrietan bi aukera ditugu: Olloibarko euskaran halako eragin askotarikoa zegoela onetsi, Arakil alderdia eta Irurtzun herria ondoan dituenz edota *Erizkizundi*-ko lekuko terminal haren hizkeran beste mintzoren bateko kutsu zerbait bazegoela aitortu; ditugun datu bakanak izanik, neke da erantzun sendo bat eman ahal izatea.

Delako Ollakarizketa jaun honen emaitzetan oinarriturik, adizkietan noizbehinka iraganeko *-n* morfema ageri dela ikusirik eta Goñerriko *neiz* ‘naiz’ izan beharrean Olloko emaitzetan *naiz* aldaera dagoela jabeturik, Olloibarko euskara Bonapartek antolatu zuen Arakilgo sailera eraman du Yrizarrek, Andimendiaz hegora Bonapartek eratu zuenetik aterarik, Goñerriko gurea zegoenetik aterarik, alegia: “...las formas verbales de Ollo permiten conjeturar la pertenencia del valle de este nombre a la citada subvariedad [Arakilgora]” (1992: 494 eta 579). Honelako erabaki antiintuitiboak hartzeko horiek baino ezaugarri gehiago eta batez ere ziurragoak aintzat hartu behar direla uste baitugu, orain artekoan bezala Olloibarko eta Goñerriko hizkeren arteko alderaketak zer eman duen laburtuko dugu jarraian, Arakilgo berri ere emanez. Gogoan har bedi, Olloibarko datuak eta Arakilgoak aski garaikideak direla: Uharte eta Irañetako *Erizkizundi*-ko datuak Olloko garai berekoak dira eta Ihabar, Urritzola eta Izurdiagakoak hiruretan hogeit urte ondorengoak; orain artean erabili dugun garai desberdintasun gaitza gogoan izanik, alderaketa egiteko eduki dugun egoera kronologikorik hoberena da hau.

Fonologian bokalen alderdian sabaikari ozenek Olloibarren ez dirudi *a* bokalean palatalizaziorik eragin dutenik; Arakilen palatalizazio adibideak urriak dira, Urritzolako guti batzuk eta Izurdiagako *peye* ‘azalorea’ soilik —“pelle” bildu beharko zuen inkestazaileak— eta ez dira guztiz ziurrak (Artola 1992: 195). Badirudi, bestalde, Arakilen gertatzen den bezala, aferesi zerbait bazela Olloibarren; honezaz landa, ez dirudi Olloibarren *beigi* edo *aigi* bezalakorik zegoenik, ezta *ai* > *ei* bilakabideak indarririk zuenik ere: toponimian segurik ez da inoiz ageri, nahiz ez agertzeak ez duen hersketarik eza frogatzen —*Pasagaiz*, *Txargain*, *Rekazelai*, *Ilkai*, *Irurzelai*, *Ostagain*, *Añorgain*, *Arlaiz*, *Barizelai*, *Kanpangai*— eta *Erizkizundi*-ko emaitzetan ageri diren *xeiki*, *ereiki* eta *xei* adibideak lexikalizaturik daude; horiezaz landa *arra* ‘arraina’, *zaitte* ‘zaitetz’, *zaidte* ‘zait’, *gaitze*, *aize*, *noranai*, *orai* ‘orain’, *zelaie*, *naiz* saileko adibide hertsu gabeak nagusi ditugu. Arakilen, ordea, *ai* > *ei* ezaugarriak agerpen nabarmena du. Bokalen saileko lau ezaugarri hauetan Goñerriko hizkeraz bestela jokatzeko du Olloibarkoak, baina Arakilgoarekin batera aferesiaren kontuan doa soilik ziurtasunez. Aldiz, hainbat berrikuntza badira bokalen sailean Arakilen Olloko emaitzetan ageri ez direnak; hona hemen zein diren: ziurrak ez diren ekialdeko Arakilgo bokal asimilazio batzuk: *euntzii* ‘euntzea’, *garik* ‘gariak’; *-ea* eta *-oa*-ren hersketak —Olloibarren, adibide anitzen artean kasu bakar bat ageri da—; *y* eta *b* epentetikoak bokal artean; diptongoen sailean *au* > *ou* = *o* bilakabidea dugu Uharte-Irañeta-Ihabar alderdian; *non* > *nun* aldaketa sudurkariaren aitzinean. Bestalde, Uharte-Ihabar alderdian Olloibarko *ei* > *ai* berrikuntza dagoen arren, ez dirudi Arakilgo ekialde-ekialdean ageri denik.

Kontsonanteen alorrean, Goñerriaz bestela jokaten duen bi ezaugarrietan —*sk-* taldeaz landa badu *-sg-* ere eta bestalde, badu *tz-* hitz hasieran— ez batean ez bestean esan daiteke ziurtasunez Arakilgo mintzoarekin batera doanik: Arakilgo *tz-* hasiera-koaren adibidea bakarra da eta bestalde, ez dugu Arakilen *-sg-* taldearen adibiderik. Zernahi ere den, kontsonanteen arloan gertatu berrikuntza batzuk badira Arakilen Olloibarren ikusten ez direnak: *ild* > *ill*; *ind* > *iñ*; *i(g)* > *iy*; bokalarteko *r-*aren galera, agian *f* kontsonantearen maiztasun handiagoa. Arestiko ezaugarri horietan, gainera, Olloibarko eta Goñerriko mintzoa batera doaz Arakilgo hizkeraz bestela. Bestalde, Goñerriko eta Olloibarko *-zt-* > *-st-* berrikuntza ez da Arakilen sumatzen.

Izenaren morfologian Olloibarren *-tik* baizik ez da ageri; ez da sumatzen Arakilen edo Goñerrian *-tik*-ekin lehian dagoen *-ti* aldaera. Goñerrian bezala nagusi da *-an* genitibo singularra Olloibarko agerpenetan; aipagarri dakusagu Arakilgo Uharten eta Irañetan mende hasieran zegoen *-aan* luzaketaren parekorik Olloibarren ez izatea; oroit behin bederen Olloibarren *-ain* ere badela, gure ustez hitzuna terminala izateak eragina, ekialderagoko beste leku batzuetako euskaldunekin Iruñean edo beste nonbait aritu izanak kutsaturik edo; baina pentsa liteke Olloibarren *-ain*-en arrasto batzuk izatea litekeen gauza dela ere. Elearen egiturari dagokionez, bukaeran *-a* duten hitzetan, Goñerrian gertatzen den legez, azken bokal hau ez da galtzen Olloibarren (*gauza bat*), baina Sakanan bezala, badirudi Arakilen galtzen dela: *makil bet* bildu da Ihabarren. Bestalde, banatzailetan *ogeiña* da Arakilgo Urritzolan bildu den adibidea; Uharten eta Irañetan ere *-na* zegoen: *zazpiñe*; badirudi nagusiki *-ra* zela atzizkia Olloibarren.

Aditz nagusiaren morfologian inkesta guztian behin bakarrik ageri zaigu Olloibarko emaitzetan *-n-z* bukatutako aditz bat etorkizuneko aldaeran jokaturik, *xain* ‘janen’ eta Goñerriko joera nagusian ez bezala, bokal arteko *n-a* galdurik, Arakilgo adibide apurretan legez. Bestalde, Goñerrian *igen* & *igo* ditugun arren, erdialdeko *igo* baizik ez dago Olloiko inkestako datuetan; Arakilen *iy* eta agian —*OEH*-k dakarrenez— *ijan* ditugu.¹²⁰

Aditz laguntzailetan iraganeko *-n* morfema duten eta ez duten aldaeren lehia ageri da Ollakarizketari aita Eusebi Etxalarkoak bildu emaitzetan. Bestalde, *naiz* da “izan” aditzaren Nor saileko oraineko aldaera, ez Goñerriko *neiz*. Yrizarren jokabidea gogoan, ohar gaitezen, batetik, *naiz* > *neiz* hersketa ez dela adizkien morfologian aztertu beharrekoa eta bestetik, *-n* duten iraganeko aldaera horiek, *-n*-rik ez duten beste ugariago batzuen ondoan ageri direla Olloibarren: hori arrunta da egungo Nafarroako hainbat lekutan; azkenik hedatu diren aldaerak *-n*-dunak direla dirudi, hiztun berritzaileenak baitira *-n* gabekoez landa *-n*-dunak ere erabiltzen dituztenak. Kontua da, gainera, dirudienez, Arakilen aldaera guztiak *-n*-dunak direla eta, beraz, bitxi da Olloibarko adizki *-n* gabekoak Arakilgo aldakira bildu izana; halaz guztiz, ez da ahanzi behar Satrustegiko errotan nahiz Ekain *-n* gabeko adizki pare bana bildu direla Arakilen.

Bestalde, Olloibarko *Erizkizundi*-ko koadernoan ageri diren adizki bakanen artean oro har Goñerrikoen iduriak dakuskigu: *gada* ‘gara’ —Goñerrian bezala, baina Iha-

¹²⁰ Arakilen ez du “igan”-en adibiderik bildu Koldo Artolak, *io*, *iy* eta *igo* baizik; ordea, Gulibarko Larunben *ian* & *ien* bildu ditu.

barren *gaa* eta Urritzolan *gea*—; *aiz* ‘haiz’ —Goñerrian *eiz*, Ihabarren *diaiz* eta Urritzolan *aiz*—; *dere* & *zere* ‘dira & ziren’ —Goñerrian bezala, Arakilgo Urritzolan *de(r)e*, *dea* eta *dire* orainean eta *ze(r)en* & *zi(r)en* iraganean eta Ihabarren *dee* & *zeen*—; *nitze* ‘nintzen’ —Goñerrian bezala, Urritzolan *ni(n)tzen* eta Ihabarren *nitzen*—; *ze* ‘zen’ —Goñerrian bezala, Arakilgo bi herrietan *zen*—; *zaide* ‘zait’ —XIX. mendeko Goñerrian *zaide* & *zaire*, Ihabarren *dakee* & *dakie*, aspaldiko Goñerriko *dakit*-en pare eta Urritzolan *zaikide* & *zaide*—. Berebat, Olloibarko emaitzetan ageri den ahaleko *etzukia in* ‘ez zezakeen egin’ aldaera ere Goñerrian erabiltzen zirenetarik dugu; guk uste, Arakil aldean ez da sail honetako ahaleko adizkirik erabiltzen (baina cf. 6.3.6): ekialderago joan behar da honelakoak biltzeko, ez Andimenditik iparrera.

Ez dugu uste deus erabakitzeko eta garbitzeko bezainbat datu dugunik; nolnahi dela ere, Arakilgo hizkera Olloibarkotik bereizirik uzteko hainbat arrazoi dagoela uste dugu: elkarrengana biltzeko eman direnak, bestalde, aski ahulak direla iruditzen zaigu. Eta bestalde, Goñerriko hizkera ezaguturik eta Olloibarko inkestan ageri diren fonologiako, morfologiako eta lexikoko emaitzei erreparaturik, ez dugu arrazoirik ikusten bata bestetik bereizi eta aparteko sailetara eramateko: lexikoan, esaterako, ia ez dago alderik: hona aurkitu ditugun adibideak, lehen aldaera Goñerrikoa dela eta ondokoa Olloibarkoa: *andi* & *aundi* / *aundi*, *ereki* / *ereiki*, *esene* / *esne*, *exkide* / *aiskide*, *gorosti* / *kolosti*, *idoi* / *idoi* & *baltsa*, *igen* & *igo* / *igo*, *illebete* / *ill*, *joan* / *fan*, *matel* / *matal*, *oreitu* & *oraitu* / *oraitu*, *ortzi* / *ortzitu*, *sulso* / *zultzo*, *txongolo* / *txongolo* & *txonbolo*, *zille* / *txiliko* dira aurkitu ditugun bakarrak. Salbu Sakanara begira dagoen Olloibarko *ill* eta Oltza-Eguesibarrera so dagoen *txiliko* eleak, beste guztiak fonologia edo morfologiako aldaera hutsak baizik ez dira, lexikoki muntarik gabeak ia.

Aipatu legez, aski iduriak dira hizkera bata eta bestea; salbuespenak Olloibarko lekuko bakarraren emaitzetan ikusten diren fonologiako eta izenaren morfologiako aldaera batzuk dira, Olloko inkesta horretan izan ezik Andimendiaz hegora inon ageri ez direnak; ageri diren dimorfismo batzuk ere salbuespena dira Goñerriko eta Olloibarko hizkeren antzekotasunarekiko. Dena den, ilunsko dagoen gaia da eta beldur gara, non eta idazki zenbait agertzen ez den, Olloibarko hizkeraz jakin daitekeena hau baino anitzez gehiago ezin izatea. Oraingoz, zuhurtasunez jokatu nahian, orain artean bezala Olloibarkoa Goñerrikoarekin batera uztea egokiena izan daitekeelako ustea dugu guk.

7.4. Arakilgo hizkera

Arazo ugari dago Arakilgo euskarari buruz jarduki ahal izateko; ez da ongi eza gutzen dugun hizkera eta hutsunez beterik daude ditugun datuak; bestalde, ez dirudi Lakuntzako, Ihabarko edo Urritzolako mintzoak denak zaku berean sartzen ahal ditugunik. Zernahi ere den, datu gehiago beharko litzateke funtsezko zerbait esateko eta, salbuespenak salbuespen, ekialdeko herrietan ez da gaurgero euskaldunik gelditzen.

Lanean zehar errepikatu dugun bezala, Arakilgo euskarari ez dira —edota XX. mendearen hirugarren hamarkadan ez ziren— ezezagunak Andimenditik bestaldera dauden ibarretako euskarari zegozkion hainbat ezaugarri: fonologian, izenaren nahiz

aditzaren morfologian eta lexikoan bederen hala da; halaz ere, sintaxian eten batzuk ageri dira. Arakilgo euskarak, zertan ukatu, lotura du gainerateko Sakanako mintzoarekin eta behin Uhartetik eskuin isoglosak ugaltzen hasten direla egia izan arren, ezin esan daiteke ekialdeko Arakil guk lan guztian zehar hego-mendebaldeko deitu dugun hizkeren multzoarekin horren estu loturik dagoenik: aldea handia da, egia esan. Ahal balitz, Arakilgo euskarak Sakanako erdialdekoarekin, Larraungoarekin, Imozkoarekin, Gulibarkoarekin, Itzakoarekin eta Txulapaingoarekin dituen loturak eta etenak aztertu beharko liriateke, baina ez zen hori gure lan honen helburua. Azterketa horretatik, gure honetan eskaini ditugun datu batzuetarik eta Arakilgo euskararen ezagutza sakonagotik argitasun gehixeago atera daitekeela ziur gaude.

Dagoeneko aipaturik dauden hainbat argudio oroitaraziko dugu Arakilgo eta Andimenditik haratagoko ibarretako hizkerak zaku berekoak ez direla erakusteko: fonologian, bokalen eta kontsonanteen arloan badira hainbat berrikuntza Arakilen, gainerateko Sakanakoak bezalakoak direnak, baina Andimendiaz bestaldeko hego-mendebaldeko gure hizkeretan ageri ez direnak; alderantziz, kontserbazio ezaugarri guti batzuk badira Arakilen mendiaz bestaldeko testu zaharretan garatuago ageri direnak. Izenaren morfologian, Urritzolan ageri den *-tzat* destinatiboak sortzen duen aldeaz gain, Arakilen ageri ez diren *-oi > -io*, *-ra* banatzailea eta *-zutu* atzizkiak ditugu hego-mendebaldean eta baita ergatibo pluraleko *-ek* atzizkia eta *ebek & abek*, *oiek*, *aiek* erakusleak ere —Arakilen, berriz, *ok* bilakatuagoa dugu lehen graduan—; izenordainetan, Andimendiaz harateko testuetako *gauren* saileko izenordain indartuei *geren* sailekoak dagozkie Arakilen; bestalde, hitzaren egituran, hego-mendebaldeko hizkeretako *-le* eta *-a* bukaerak izan beharrean, *-l* eta *-∅* ditugu Arakilen. Genitibo singularrean *-aan* dago *Erizkizundi*-an Arakilen eta baita *aldera* hurbiltze adlatiboko atzizkia ere, biak hego-mendebaldeko hizkeretz bestela. Batera dakuskigu, ordea, Nafarroan aski orokor diren hurrengo ezaugarrietan: hirugarren graduko pluraleko erakusle indartuen aldaera *b*-dunetan (cf. 5.2.2.5) eta *-rik*, *-ki*, *-xe* eta *-tze* atzizkietan.

Aditz nagusiaren morfologian Arakilen ez dagoen *-tzen* *balitz* saileko ezaugarriak eta badagoen *-nko* etorkizuneko bukaerak eremuok bereizten ditu. Adizki laguntzailetan, berriz, bi hizkeren edo bi hizkera taldeen arteko antzekotasunak nabarmenak baldin badira ere —esaterako, alokutibo maskulinoko iraganeko *-t*- morfeman ere batera doaz—, aldea dago beren artean: Lakuntzako idazkiko *getxala* eta Uhartekoko *ezkatxazu* edo Uharteko eta Irañetako *zakezuke* aldaerek, hego-mendebaldeko hizkeretara iritsi ez ziren erdialdeko berrikuntza batzuk Arakilen bazirela darakuskigute. Bestalde, Arakil alderdiko *duzte* ‘duzue’ aldaerak ez du parerik Andimendiaz bestaldera eta hango *gada* ‘gara’ bezalakorik ez dago Arakilen; iraganeko *-n* morfema bada go Arakilen, baina ez dago *-eza-* gabeko ahaleko iraganeko adizkirik; *(de)(za)zkigun* adizki erdua ere hegoaldeko hizkeretan dakusagu, ez Arakilen. Gisa berean, bigarren pertsona singularreko iraganeko adizkietako *yne & indue* aukera ere ez dago Arakilen.

Sintaxian ere aldeak ugari dira: Uharteko dotrinako *expada* juntagailu mendebaldekoa, Urritzolako *-eko* erlatibozko atzizkia, Andimendiaz iparreko ezezko konpletiboetako *-enik* atzizkia, Izurdiagaraino bederen iristen den “egin” aditz hanpatzailea,

'utzi + inesiboa' aukera, *-lako(s)* atzizki kausala edo osagarri zuzena genitiboan agertzeko aukerarik eza, Arakilgo hizkera hego-mendebaldekoetarik bereizten duten ezaugarriak dira guztiak.

Lexikoa ekialdeko Arakil eta hego-mendebaldeko hizkerak lotzen zituzten ezaugarri anitz ikusi ditugu; Murginduetako hurrengo eleok hego-mendebaldeko hizkeretakoak ere badira: *ab(e)rats*, *aitegutxe*, *amauxte*, *ameka*, *amiru*, *argiaste*, *arrautze*, *azazkal*, *bago*, *bakoitx*, *beatz*, *beldur*, *egitai*, *ertsi*, *esene*, *gagarzue* (Izurdiaga), *goratu*, *giltzurriñ*, *ideki*, *iller*, *illergi*, *irutan ogei*, *kattagorri*, *lauetan ogei*, *ligu*, *lixtu*, *opatu*, *orantza*, *oyan*, *uriñ* eta *zilko* (Urritzola).¹²¹ Halaz ere, argi denez, hemen bateratzaile ageri diren eleetarik anitz ez dira soilik bi eremu hauek lotzen dituztenak, gure bi alderdiok baino eremu aski zabalagoa harrapatzen baitute. Ezin ahanztz, bestalde, Sakana eta hego-mendebaldeko hizkerak bereizten zituzten berrogeita lau ele edo aldaeraren kopuru gaitza ere, 5.5.4. azpiatalean ikusi ditugunak.

Beraren ezagutza hobe izan artean, baina hego-mendebaldeko hizkerari begira dituen ezaugarrien garrantzia ukatu gabe, hego-mendebaldeko hizkeretarik bereiz dakusagu guk bederen ekialdeko Arakilgo hizkera, Bonaparteren sailkapenak sortu zuen tradizioa eta Yrizarrek guti edo gehiago jarraitu duena eteten dugula jakin arren; hamaikatan esan dugun bezala, aditzaren morfologiakoak ez diren hainbat eta hainbat ezaugarri entzungor egitea ez da erarik zuzenena hizkeren arteko banaketak eta taldeak finkatzeko. Arestian adierazi bezala, dialektologiaren alderditik hobekixe ezagutu beharko genituzke Olloibar, Gulibar, Itza, Txulapain, Imotz eta Larraungo euskara Arakilgo hizkeraz iritzi sendoxeagoa edukitzeko eta guk ez dugu baitezpadako deritzogun ezagutza hori.

7.5. Oltzako hizkera: Goñerrikoarekiko aldea

7.5.1. Bonapartek ez zekusan desberdintasun handirik Oltzako zendeako eta Goñerriko hizkeren artean eta azpieuskalki berean eman zituen, "ultra-pamplonés" edo "Iruñetik haratagokoa" delakoan. Yrizarrek, ordea, bata eta bestea bereizi ditu (1992: 494-495); banaketarako oinarria zortzi ezaugarritan ezarri du eta ohi bezala adizkien morfologia baliatu du bereizteko. Guk, orain artean bezala, fonologia, izenaren eta aditzaren morfologia, sintaxia eta alderdi lexikoa baliatu ditugu bi ibarron arteko aldearen eta batasunaren berri emateko. Desberdintasun hauetarik batzuk lan honen orain arteko lerroetan agertu zaizkigu, baina nahiago izan dugu bi ibarron arteko alderaketa zehatza hondarrerako utzi eta atal honetan datuak zerbait gehixeko zehatzea; ororen buruan, Goñerriko hizkera ongi ezagutzeko beharrezko da aldaka-aldakan dagoen Oltzakoa ere zehaztasunez ezagutzea; besterik da honetarako Oltzako lanabesen urritasunak zer nolako aukera ematen digun epaitzea; arazo hori, dena den, lan honetan guztian zehar ageri da eta atal honetan nabarmenago.

Honetaz denaz bezainbatean, Bonapartek Oltzan inkesta bidez bildu mila inguru eleak, izenaren morfologiako gaiak eta aditzareneko aldaera ugariak ditugu lehenik; bestetik, Iberon agertu gurutzebideko kantua dago, 1807-1831 bitartean Juan Bau-

¹²¹ Nahiz Murginduetan, Egiarretan eta Ihabarren *txilbor* erabiltzen zen; sinesgarri bihurtzen du Urri-zolako *zilko* Txulapaingo Beorburuko *txilko*-k (Koldo Artolak eman datua).

tista Azpirozek moldatua dirudiena (Arraiza 1988); honez landa, deus guti: XVIII-XIX. mendeetako J. M. de Ibero idazle goñerritarra, Oltzako Izun apez egon zena, badirudi bere idazkietan inoiz Oltzako mintzora lerratzen zela, baina ditugun datu urriekin hori ongi epaitzea ez da aise, idazle edo testu ziur gehiago beharko genuke juzku zorrotzagoetarako eta, horregatik, guk ez dugu hari horretatik sobera tirako; cf. Ondarra (1996: 255-257).

7.5.2. Aldea ibarrotako datuetan edo testuetan ageri diren eta ez diren ezaugarrien arabera neurtzen baldin badugu betiko arriskura gatoz, testuetan ageri ez dena ibar horretako hizkeran ez zegoela pentsatzera jo baitezakegu makur. Eta egia esan, ugari dira sail honetara ekar ditzakegun ezaugarriak; Goñerrirako lanabes gehiago dugunez gero, usu makur pentsa genezake badirela hainbat ezaugarri Goñerriko testuetan ageri direnak, baina Oltzako hizkerak falta dituenak. Hurrengo adibideetan dakargu sorta bat:

7.5.2.1. Fonologian: 1) Bonaparteren datuetan *baldin* eta *balin* aurrizkiak Oltzan nahiz Goñin ageri dira, baina ez dakigu Goñerriko testuetako *barin* Oltzan ba ote zen.

7.5.2.2. Izenaren morfologian: 1) Hirugarren graduko erakusle pluraletan *eiek* Gesalitzen, Ergoienean eta Goñerrian ageri da; ez zaigu ageri Oltzako datuetan. 2) Datibo pluraleko atzizkia *-ai* bihur daiteke batzuetan Oltzan; Arakilen, Txulapainen eta Ezkabarten ere bada ezaugarri hau, baina Markotegiren adibide bat salbu ez da ageri Goñerrian. Aldiz, Goñerrikoetan ageri den *-egi* —Gesalitzen, Itzarbeibarren, Eguesibarren eta Ergoienean bezala—, ez da Oltzako testuan ageri; esan dezagun, bestalde, *-ei* nahiz *-eri*, biak hala Goñerrian nola Oltzan ageri direla. 3) Ablatiboko atzizkia Oltzako idazkietan soilik *-tik* ageri zaigu, baina Goñerrikoetan *-ti* & *-tik*; ibar honetan, gainera, Burundan, Sakana erdialdean, Utergako dotrinan eta Gesalitzen gertatzen den bezala, inesiboko atzizkia erants dakieke partitiboko eta ablatiboko atzizkiei: *-riken* & *-tiken*. Oltzan ez da ageri honelakorik.

7.5.2.3. Aditz nagusiaren morfologia: 1) Aldaeretan hurrengoak ditugu aldeak: Goñerrian *igo* & *igen* eta Oltzan *io*; Goñerrian *zautu* & *ezaundu* ditugu eta Oltzan *zautu*; *arkindu* & *arkitu* ditugu Goñerrian, baina Oltza zendeako Iberoko kantuan *arkitu* dago; *egorri* dugu Goñerriko testu batean, Gesalitzen bezala, baina *igorri* bildu zuen Bonapartek Goñin nahiz Oltzan. 2) Baldintzazko perpaus ez errealetan *-t(z)en* atzizkia ager daiteke Goñerrian, baina ez dugu honelako adibiderik Oltzan. 3) “Joan” aditzaren pluraleko orainean *-i* berranalizaturik ez zuten aldaerak zeuden XVIII. mendean Goñerrian; ez dugu Oltzako berri.

7.5.2.4. Aditz laguntzailearen morfologia: 1) Gure ustez garrantzia du Iberoko kantuan ageri den *dechadan* ‘ditzadan’ aldaerak, Nafarroa Garaiko ipar-erdialderago eta ipar-mendebalderago —baina ez Iruñetik hegoaldera edo hego-mendebaldera— ageri den bustidura baten isla baitago bertan. Duen balioa ez dakigu zenbaterainokoa den: Oltzako adibide bakarra da eta kantu batean agertua, gainera; idazkien arabera Goñerrian ez dugu honelakorik. 2) Gerora pluralean *ditio* ereduko aldaerak agertuko badira ere, Nor-Nori-Nork-eko aditz sailean XVIII. mendeko Goñerriko idazkietan oraino *dizkio* erako aldaerak ditugu; ezagutzen ditugun Oltzako bakarrak XIX. mendekoak dira, *ditio* tankerakoak; XIX. mendeko Goñerrikoetan ere badira *ditio* tankerakoak.

7.5.2.5. Sintaxia: 1) Goñerriko idazkietan *zedienagatik* saileko perpausak ageri dira, baina ez Oltzakoetan.

7.5.3. Arestiko emaitza horietan suma daitekeenez hizkera batetik bestera dagoen aldea neurtzeko datuen aldetik arazoak daude. Aurkeztuko ditugun hurrengo emaitzetan ere alde nabarmenak ezartzeko aukera ematen diguten ezaugarrien urritasuna ageri da. Hurrengo datuetan badira desberdintasun ñimiño batzuk bi hizkeren artean, baina ez dira guztiz ziurrak; batzuetan nahasmena dago Bonaparte printzearen datu zerrendetan; beste kasu batzuetan bi hizkerok batera doaz eta desberdintasuna bilakabide baten edo besteren erabileraren edo agerpenaren maiztasunean dago, ez hizkera batak ezaugarri bat eta besteak bestelako bat izatean. Hona, beraz, sumatu ditugun beste desberdintasun batzuk, ezaugarriak beti Oltza / Goñerria hurrenkeran emanik:

7.5.3.1. Fonologiaren saileko hurrengo lau ezaugarrietan, badirudi maiztasuna dela aldea markatzen duena eta ez ezaugarriaren beraren izaera:

7.5.3.1.1. Bateko eta besteko testuak irakurtzean hautematen den bezala eta Bonaparteren datuek dakartenez, diptongoen saileko *ai* > *ei* bilakaera nabarmenagoa da Goñerrian Oltzan baino: *zembait*, *norbait*, *zerbait*, *zain* ‘zainak’ Oltzan / *zembeit*, *norbeit*, *zerbeit*, *zein* Goñerrian; *antzera*, *orai* / *orei* ‘orain’. Goiko bokal palatalaren ondoko testuinguruan kontsonante ozena bustia izatea arrunta da, bestalde: monoptongazioa jasan duten hurrengo adibideetan nabarmen dago aldea: *gañetik* —Oltzan eta baita Garesen ere— / *geñetik*. Bonaparteren datuen arabera ez dago hersketarik inesiboan eta bi eremuetan *gañen* dugu; Goñerriko datuetan *geñen* ageri da, ordea; Bonaparteren zerrendetan beretan ageri zaigu *nere geñen* Goñirako; Oltzan *nere ganen* dugu. Ablatibo bukatuzkoan ere bada aldea: *noraño* / *noreño*, baina bada Goñerrian *oneraño* ere. Ablatiboan ere aldea dago: *orañik* / *oreñik*. Esan dezagun, bestalde, guk fonologiaren sail honetara ekarri dugula Yrizarrek aditzaren morfologian kokatzen duen *naiz* / *neiz* aldea.

7.5.3.1.2. *au* diptongoa dela eta, ematen du Goñerrian joera handiagoa zegoela *au* > *o* monoptongatzeko: *bai jaune*, *dauzkiela* / *baijone*, *dozkiela*. Halaz ere bietan *ezkone* ‘ez jauna’ dugu.

7.5.3.1.3. *eu* diptongoa *au*-ra aldatze horretan bidelagun dira bi eremuak, nahiz hurrengo adibidean Oltzako joera ez den gertatzen Goñerrikoa bezain nabarmena: *eun*, *berraun*, *iruetaneun* ‘100, 200, 300’ / *aun*, *berraun*, *iruetanaun*. Halaz ere, *aundu* ‘ehuleak egiten duena’ dago bi eremuetarako Bonaparteren datuetan. Inoiz dimorfismoa dago: Oltzan *daus* nahiz *deus* dakartza Bonapartek eta Goñirako ere bi aldaerak ematen ditu.

7.5.3.1.4. Iduri luke bokal artean *-d-* > *-r-* bihurtzeko joera nabarmenagoa dela Oltzan Goñerrian baino: *etsiramo*, *erozein* / *etsidamu*, *edozein*. Dena den, ‘edo’ *ero* zen bi herrietan; Gesalatz eta Gares bidelagun ditu ezaugarri honetan Oltzako zendek.

Aldiz, Bonaparteren lanabesetarik atera hurrengo hiru ezaugarriek joera desberdina erakusten dute bi hizkeretan:

7.5.3.1.5. *-rtz-* kontsonante taldearen kasuan, Oltzan ez bezala txistukari bizkarkari afrikatua Goñerrian hitz bukaeran soildu litekeela ematen du: *bortz*, *amabortz* /

borz, *amaborz*. Esan dezagun, Olloibarren *orzegun* nahiz *ortzegun* bildu zituela aita Eusebi Etxalarkoak eta horiekin batera baita *garagartzaro* eta *ortzillere* ere.

7.5.3.1.6. Adizkietan bederen, bokal arteko *-d-* ematen du errazago galtzen dela Oltzan Goñerrian baino: *baut* / *badut*. Hurrengo testuingurua ez da aurrekoaren berdina, baina honetan ere Oltza da bokal arteko *-d-* galtzen duena: *naut* / *nai dut*.

7.5.3.1.7. ‘ez + aditz laguntzailea’ loturan hurrengoa da aldea: *eznaiz* / *eneiz*; *eieiz* / *erzeiz*; *ezgada* / *ezkada* —baina bi hizkeretan *baigara*—; *ez zada* / *etzada*. Oltzako *ez zada* horrek Ollo herriko *Erizkizundi*-ko emaitzak bidelagun dituela dirudi: *ezake in* ‘ez (de)zake egin’; *ezen* ‘ez zen’. Antzera mintzo zaizkigu mendiaz bestaldeko Etxarriko datuak ere: *ezan*; *ezioban* ‘ez zion’ (Karasatorre *et alii* 1991: 18). Altsasun ere bi erataria entzuten zuen K. Izagirrek aipatu sandhia: *ezan* eta *etzan* (1967: 47).

7.5.3.2. Izenaren morfologiako hiru atal dakartzagu orain:

7.5.3.2.1. Pertsona izenordainetan aldea dago bigarren pertsona pluralean: *zuek*, *zuei* / *zek*, *zei*. Ezaugarri hau bera aditzaren morfologian errepikatzen zaigu, oraineko Nork eta oraineko nahiz leheneko Nori morfemak *-zie* / *-ze* ereduari jarraikiz bereizten baitira Oltzatik Goñerrira.

7.5.3.2.2. Erakusleetan datiboko aldaerak aipa daitezke: Goñerriko aldaeretan *-i* morfema dugu eta Oltzakoetan *-e(r)i*: *onei*, *orrei*, *arrei* / *oni*, *orri*, *arri*; berdin gertatzen da galdetzaile pertsonaletan ere: *norei* / *nori*.

7.5.3.2.3. Bigarren pertsona singularreko eta pluraleko izenlagun indartuetan, erakusleari dagokion atalean, Goñerriko aldaerak *-r*-dunak dira, baina Oltzakoak gabeak: *zeroi*, *eroi* / *zerori*, *erori*.

7.5.4. Aditz nagusiaren morfologiari dagozkion bi ezaugarri dakartzagu:

7.5.4.1. Etorkizuneko aldaeran bokal arteko *-n*-aren galeraren adibideak zinez urriak dira Goñerriko idazkietan: *joain* eta *iquein* soilik hainbat eta hainbat orrialdeetan. Bonaparteren datuetan ez dago galerarik Goñerriko adibideetan. Oltzako zendeko Iberoko otoitzean, ordea, sudurkaririk gabeko aldaerak badira, baina baita *-n*-dunak ere.

7.5.4.2. Bonapartek *verbisation* zeritzan aditz nagusi eta adizki laguntzaile arteko metatesia Elkanon eta Garesen gertatzen zen eta baita Oltzan ere, baina ez Goñerrian; gertakari honek bereizten omen ditu bi hizkerak: *ikusteink*, *iteink* / *ikusten dik*, *iten dik*; ikus Salaberri (1996: 26) eta Ondarra (1996: 256-257). Badirudi Goñerrian inoiz gertatzen zela aipatu metatesia, Bonapartek adibide bat bederen eman zuen: *xatonte* ‘jaten dute’ (Ondarra 1982: 173).¹²² Honen sendogarri izan litezke, gainera, Gesalazko Muzkiko datuak, joerak geografian zehar jarraipena duela erakusten dutenak: *galdeteinzu & galditeinzu* (378), *ofreciceinzularic* (379), *arrapaceintu* (373), *jateintu* (380), *guardaceunt* (381).

¹²² Halaz ere, ez da hau denik eta adibide hoberena; Bonapartek *gizonak xatonte* dakar Oltza eta Goñerriko, baina arreta ergatiboko atzizki pluralean zegoen galdera horretan, ez aditz nagusiaren eta laguntzailearen arteko loturan; baliteke Bonaparteren arreta soilik atzizkian egon izana eta bi ibarrotarako *xatonte* idatzi izana, nahi gabe edo ustegabeokoa gertatzea.

7.5.5. Aditz laguntzailearen morfologiarako Yrizarren 1992ko lana oinarritzat harturik (494-495), hona hemen desberdintasunak zein diren:

7.5.5.1. Arestian aipaturik gelditu da *-zie* / *-ze* aldea bigarren pertsonaren pluraleko morfeman.

7.5.5.2. Iraganean pluraleko hirugarren pertsonaren *-te* morfema datiboari Nor-Nori aditz sailean eta pluraleko hirugarren pertsonako *-te* morfema ergatiboari Nor-Nori-Nork aditz sailean atxikitzen zaion alokutibo maskulinoko marka *-k* da Oltzan eta *-ta* Goñerrian: *zekiotek* / *zekioteta* 'zitzaiean'; *zigutek* / *ziguteta* 'zigutean'; *ziotek* / *zioteta* 'ziotean'; *zitiotek* / *zitioteta* & *zizkioteta* 'zizkiotean'.

7.5.5.3. Nor-Nori-Nork aditz sailean orainean nahiz iraganean singularreko hirugarren pertsonako datiboko morfemari atxiki ohi zaion alokutiboko marka *-te-* / *-ne-* da Oltzan eta *-ta-* / *-na-*, berriz, Goñerrian.¹²³ Hona adibideak: *ziotet*, *zionen* [sic] / *ziotat*, *zionat* 'zioat, zionat'; *ziotegu*, *zionegu* / *ziotagu*, *zionagu* 'zioagu, zionagu'; *niote*, *nione* / *niota*, *niona* 'nioan, nionan'; *ziote*, *zione* / *ziota*, *ziona* 'zioan, zionan'. Iraganean lehen pertsonako datiboko morfemaren ondoan ere gertatzen da hau: *zerete*, *zerene* / *zereta*, *zerena* 'zidaan, zidanan'; *ziterete*, *ziterene* / *zitereta*, *ziterena* 'zizkidaan, zizkidanan'.

7.5.5.4. Iraganeko datiboko morfema femeninoa *-ñe* da Oltzan eta *-ena*, berriz, Goñerrian; ezaugarri hau Nor-Nori-Nork sailean nahiz Nor-Nork saileko alokutiboko adizkietan ageri zaigu: *niñe*¹²⁴ / *niena* 'ninan', *nitiñe* / *nitiena* 'nitinan', *nizkiñe* / *nizkiena* 'nizkinan', *gindiñe* / *gindiena* 'geninan', *giñitiñe* / *gintiena* 'genitinan', *gindizkiñe* / *gindizkiena* 'genizkinan', *ziñe* / *ziena* 'zinan', *zitiñe* / *zitiiena* 'zitanan', *zizkiñe* / *zizkiena* 'zizkinan'.

Arestiko lau ezaugarri hauen sistematikotasuna adizki anitzetara hedatzen da. Hurrengo hiru ezaugarriak adizki gutiagotan gertatzen dira, baina agerpen edo erabilera maiztasun handiko adizki laguntzaileak dira.

7.5.5.5. *-nd-* / *-ñ-* aldea dago iraganean pluraleko lehen eta bigarren pertsonetan Nor aditz sailean: *ginde* 'ginen', *zinde* 'zinen' / *giñe*, *ziñe*. Esaterako, Goñerrikotzat jotzen dugun hirugarren predikuan *guiñequen*, *guiñezquelaric* eta *vicico cñeque* ditugu (152 eta 156) eta laugarren predikuan *guiñela* (157). Halaz ere, Oltza zendeako Iberoko gurutzebideko otoitzean *ziñe* eta *ziña* aldaerak ageri zaizkigu. Bestalde, Bonaparteren beraren datuetan pluraleko bigarren pertsonan *ziñete* ageri da bi ibarretarako, nahiz badirudien Oltzan *zindete* ere bazegoela.

7.5.5.6. Nor-Nork aditz sailean iraganeko adizkietan osagarria plurala denean subjektuaren markaren ondoko *-iñit-* / *-int-* aldea dago Oltzako adizkietarik Goñerrikoetara: *giñitue* / *gintue* 'genituen', *ziñitue* / *zintue* 'zenituen'. Ikus, dena den, argitasun eta ñabardura diakronikoak nahi izanez gero artikulua honetako (5.3.2.33) azpiatala.

¹²³ Bonapartek dioenez, bestalde, "esan" aditzaren alokutibo trinkoan ere betetzen da erregela hau: *ziotet* 'je dis' Oltzan eta *ziotat* Goñerrian.

¹²⁴ Aldaera hori dakar J. M. de Iberok: *Eta nauronec erran niñe, ezala cer joan Erregueren cortera* (Saturstegi 1987: 96).

7.5.5.7. Nor-Nork sailean subjektua eta objektua pluraleko hirugarren pertsona direnean *-it-* pluralgilea gabeko adizkiaren aukera zegoen Goñerrian iraganeko adizkietan: *zuzte* ‘zituzten’; bazegoen, dena den, *zituzte* ere. Oltzan, ordea, soilik *zituzte* aldaera bildu zuen Bonaparte printzeak; litekeena da ezaugarri hau fonologiaren eraginez gertatzea; Nafarroa Garaiko ekialdean, bestalde, anitz dira *zuzte* aldaera duten eremuak; Eguesibarko Elkanon *zuste* dugu eta Garesen *zituzte* & *zuzte*. Guztiz arruntak dira *ziuzten* Nafarroa Beherean eta *ziuzte* Aezkoan.

7.5.6. Oro har ez dugu uste muga finkoak dituzten bi hizkeraz mintza gaitzke-enik. Oltzako mintzotik Goñerrikora fonologiaren eta izenaren morfologiaren aldetik aldeak mailaz mailakoak dira gehienetan, maiztasunari dagozkionak usu, ez morfema desberdinen araberakoak. Dauden desberdintasunak, gainera, ez dira bi hizkuntza eremu hedaturen ondorioz gertatzen diren isoglosen bilduma bati dagozkionak: ez da ohikoa eremu hedatuxe bateko ezaugarri bat Goñerrian agertzea eta beste eremu hedatuxe bateko beste ezaugarri bat Oltzan agertzea, gehiago gertatzen da hori Oltzatik Eguesibarrera, Oltzatik Goñerrira baino. Hirugarren atalean nabarmen ikusi da Eguesibar eta Oltza artean usu muga lexikoa ageri dela eta gehienetan Oltza eta Goñerria batera doazela, nahiz ez den ahanztekoa Oltzan badirela ele guti batzuk ekialderago begira daudenak Goñerriko horien ordainak baino. Alde sistematikoa, aditz laguntzaileen morfologian ikusi dugu, lau ezaugarritan: *-zie / -ze; -k / -ta; -te & -ne / -ta & -na* eta *-ñe / -ena* dira aldea ageri duten morfemak; adizkietan, gainerateko desberdintasunak edota kronologikoak dira edota ez dago guztizko alderik ibar batetik bestera.

Ezin dugu, dena den, Euskal Dialektologia osoa soilik aditz morfemetan oinarritu. Aditzaren morfologiako lau ezaugarri sistematiko horiez landa, Oltzako euskaratik Goñerrikora dagoen aldea mailaz mailakoa da gehienetan eta antzekotasun nabarmena ageri dute ezaugarrietan; honetaz jabetzeko adibide ona da Juan Martin de Ibero idazlearen obra: Munarritzen sortu zen eta Oltzako Izun apez egonik euskaraz idatzi zuen goñerriar honen idazkietan Oltzakoak izan daitezkeen hizkuntza ezaugarriak Goñerrikoetarik bereiztea ez da aise. Ditugun Oltzako datuak ugari ez direnez, gainera, gaia korapilatsuago bihurtzen da eta arriskua dago erabakiak *a priori* harturikako juzkuetan oinarritzeko, argudio zirkularrek eratu sarean lardaskaturik gertatzeko. Honengatik guztiairengatik eta ditugun datuetan hutsune handiak daudela jabeturik, Oltzako hizkera Gesalazkoak, Goñerrikoak eta Olloibarkoak osatzen duten sailera biltzea eta lauen bitartez “mendebaldeko hego-nafarrera” deituko dugun hizkera eratzea iruditzen zaigu egokiena, orain arteko “Iruñetik haratagoko” hizkera edo litzatekeena, hain zuzen, Bonaparteren ideiek sortu tradizioetik aldendu gabe. Mintzamodu hau, Nafarroako mendebaldean egonik ere, ez dago Euskal Herriko erdialdetik guztiz urrundurik eta eremu horretako ezaugarri anitz du bere baitan; Euskal Herriko mendebaldeko hizkerenak, berriz, guti.

7.6. Eguesibarko hizkera

Iruñeari datxikola dagoen Elkanon bildu zituen Bonapartek bere datuak eta urte hamarkada batzuk lehenago horrenbeste idatzi zuen Joakin Lizarragaren lana ere herri horretan gauzatu zen. Idazle honen ekarria neurri handikoa da, bost mila orri-

tik goiti idatzi zuen: alderdi filologikotik eta dialektologikotik bada zer aztertu eta ez da gutienekoa lexikoaren atala. Bonapartek hegoaldeko goi-nafarreraren barrenean ekialdeko sailean sartu zuen hizkera hau, "Truñeaz honatako" azpieuskalkian, Olai-barko —Odieta, Olaiabar, Ezkabarte eta Atarrabiako hizkerak biltzen dituen—, Artzibarko —Orotz-Betelu, Artzibar, Arriasgoiti eta hego Esteribarko hizkerak bildurik—, Erroibarko —ipar Esteribarko eta Erroibar guztiko hizkerak barne— eta Auritz-Oreagako aldakiekin batera. Eguesibarko aldakiaren barrenera, berriz, honako ibarretako hizkerak sartu zituen: Eguesibar, Aranguren, Elortzibar, Lizoainibar, Untzitibar, Ibargoiti, Itzagaondoa, Longida eta Urraulgoitikoak.

Gure azterketan nortasun handia erakutsi du Eguesibarko euskarak. Lanean zehar ibar honek lexikoaren aldetik etenak ezartzen dituela ikusi dugu 3. eta 5.5.1. atale-tan; hizkuntzaren hainbat alorretan Oltzatic eskuin dagoen lehen jauzi lektal nagusia Eguesibarren gertatzen da eta bertako hizkerak anitz ezaugarritan ekialdera jotzen du; Aezkoan eta are ekialderago dauden ezaugarri ugariaren partaide da usu. Duen nortasuna mendebaldetik abiatuz gero sumatzen da ongien, Eguesibartik eskuin ez baitago berebiziko aldaketa edo hizkuntza jauzirik Pirinioetaraino bitartean.

Goñerriko hizkera eta Eguesibarkoa hainbat arlotan bereizi ditugu lanean zehar eta horren berri llaburra eman behar dugu orain: ozen bustien ondoko *a* bokalaren palatalizazioa eta goiko bokalen inguruko Goñerrian gertatzen da, ez Eguesibarren eta honen aurka, Eguesibarko *u*-ren palatalizazio hasikinak nahiz diptongoetako desberdintasunak aipa daitezke. Kontonanteei dagokienez, berriz, ozenetan bustidura nabarmenagoa da Goñerrian Eguesibarren baino eta bada hondarreko ibar honetan *tz-*; horrezaz landa, Eguesibarko *-sk-* > *-sg-*, *-st-* > *-sd-*, *-rk-* > *-rg-* eta *-rt-* > *-rd-* bilakakerak bereizten ditu. Izenaren morfologian erakusleen hitz hasierako *g*-k bereizten ditu bi ibarretako hizkerak; bestalde, ablatibo singularrean ez da Goñerriko *-ti* sumatzen Eguesibarren, ezta *-kan* berrikuntza, *zek* izenordaina, hirugarren graduko *ore* erakuslea edo pluraleko hirugarren graduko *eiek* erakuslea ere. Ez dago Eguesibarren *-tiken* edo *-riken* pleonastikorik¹²⁵ eta Goñerrian ez dago Eguesibarko *-etaik* pluraleko ablatiboa ezta *-ain* singularreko genitiboa ere.

Aditz nagusiaren morfologian ere aldea dago; hauek dira ezaugarriak: aditz nagusi eta laguntzaile arteko metatesian jokaera desberdina, *-n-z* bukatu aditzen etorkizuneko aldaeretan bokalarteko *-n*-aren galera Eguesibarren eta Goñerrian ia galerarik ez, *-ki-* artizkia Eguesibarren eta *-gi-* & *-ki-* Goñerrian, *-itzen* & *-tutzen* bukaera berriak Goñerrian eta Eguesibarren ez; azkenik, *eramo* eta *arkindu* & *arkitu* erabiltzen ziren Goñerrian eta *erman* & *ereman* eta *aurkitu* Eguesibarren. Aditz laguntzaileen morfologian ere bada desberdintasun zenbait: Eguesibarren ez bezala, baldintzaren protasiko *-ke* berria dago Goñerrian eta ez dirudi *dakit* 'zait', '**edin* + *-ki-*' egiturako adizkirik edo *gada* 'gara' bezalako Goñerriko aldaerarik Eguesibarren zegoenik; ezta Eguesibarko *-a-z* bukatutako *nitza*, *zina* 'nintzen, zinen' bezalakorik Goñerrian ere. Sintaxian "ekialdeko" dei ditzakegun ezaugarri batzuk baziren Eguesibarren Goñerrian sumatzen ez ditugunak: *-larik* denborazko perpausetako atzizkia, baldintzazko

¹²⁵ Baina bada *-rikan* Elortzibarko Zabalegiko predikuan: *uzirican* (Pagola, Alkiza, Beola, Iribar & Iribar 1996: 1077 eta 1079). Aezkoan ere bada *-(r)ikan* perpaus kontzesiboetan (Camino 1997: 497).

-*t(z)ekos* atzizkia eta *bida* zenbatzaile zehaztua. Mendebaldetik eskuin goazen ber, ezin ukatu da Eguesibarko hizkeraren etena eta nortasuna.

Gure lanean zehar ia ez dugu aipatu Elortzibarko Zabalegiko 1785eko predikua. Idazki hau guztiz koherentea da Eguesibarko hizkerarekiko —baina bertan ez da *g*-rik ageri erakusleetan— eta ez dago zalantzarik inguru hartako hizkera islatzen duela: Garesen erabiltzen zen *gare* ‘gara’, *zare* ‘zara’ saileko *zare* dakar idazkiak (1080). Litekeena da bertako hizkera Elortzibarkoa izatea, baina ez dakigu zehaztasunez, nork idatzi zuen ez dakigun era berean; Zabalegin 1785ean predikatu zela dirudi. Bada ez bada ere, ez dugu Elortzibarko hizkerari buruzko ondoriorik atera nahi, beste jakingarririk gabarik arriskugarria bailitzateke. Hans Peters-en hitz metodologikoak aintzat hartzeoak dira biziki:

Ideally, a dialect area should not be investigated on the evidence of a single text; this method can be adopted only as a last resort, that is, if there simply is no other surviving record of a given dialect at a given time, as is often the case in Early Middle English. In such instances, great care must be taken to ascertain the date and provenance of that text as reliably as possible (1988: 408).

Guti da, bestalde, Aurizko eta Orreagako euskaratik gudanaino heldu dena; Bonapartek atal bat osatu zuen hizkera honekin “Iruñeaz honatako” sailean. Guk hizkera hau ia ez baitugu ezagutzen, ez da aski gure lan honetan batera edo bestera sailkatu ahal izateko; hego-nafarreraren barrenean bere lekua ukatu gabe, ezagutzarik ezaz hemen aintzat ez hartzea hobetsi dugu.

7.7. Ezkabarteko hizkera

Hurranen urratsa Eguesibartik goiti dagoen ibar bateko hizkerarekiko alderaketa dugu: Eguesibar eta Ezkabarte elkarren ondoan dauden ibarrak dira; hizkerai dagokienez aditzaren morfologian berdintasuna nabarmena den arren, beste ezaugarri batzuetan jauzia dago batetik bestera eta bat ez, bi hizkera ditugu. Eguesibarko euskaratik Ezkabartekora dagoen aldeaz jabetzeko XX. mende bukaerako Anozko datuak erabil daitezke, Koldo Artolak bilduak, baina Elkanoko datuen garaitik hurbilago dagoen 1828ko Makirriaingo dotrina dugunez, nahiago izan dugu alderaketa guztia horren arabera egitea. Kristau ikasbidea Makirriaingo maisu Francisco de Goñik Zildoizko Juan Pablo Díez de Ultzurrun kaputxinoarendako 1828an idatzi zuen (Díez de Ultzurrun 1960); XX. mende bukaeran Anotz herriko lekukotasuna ere bildu da eta bata nahiz bestea aski fidagarriak direla esan daiteke. Predikuak ere agertu ziren Ezkabarten, Zildoizko Peruxenean hain zuzen, baina oraingoz argitaratu gabe daude eta ez dakigu ziurtasunez predikuotako euskara Ezkabartekoa ote den; esku batek baino gehiagok idatziak dira idazkiak eta denetan ez da hizkera bera ageri. Gehiago jakin artean zuhurtziaz idazki hauek ez aintzat hartzea erabaki dugu.

Hona hemen Eguesibartik Ezkabartera aldea ezartzen duten ezaugarri nagusien bilduma bat; beti ere, dakartzagun aldaerak Ezkabartekoak dira eta Eguesibarkoez bestelakoak, gainera. Goiko bokalek asimilazioa eragiten dute *a* bokalean; *arrazuñ* bezalako bukaera dago eta ez *-oi* > *-io* sailekoa; ez da ageri *eu* > *au* bilakaeraren arrasto ziurrik diptongoetan, baina honetan Eguesibarrekin batera doa Ezkabartekoa.

Ozenen bustidura maila handiagoa dago Ezkabarten; bestalde, *iyen* ‘igan’, *iyende* ‘igande’ erako berrikuntza edo epentesia dago ‘i + g’ loturan; *-nd-* > *-ñ-* bustidura dago *ziñuen* ‘zenuen’ bezalako adizkietan; instrumentaleko atzizkia *-z* da; *ure* erakuslea dago izenaren ondoan, herskaririk gabe, egungo Anozko datuetan gertatzen den bezala —Orrioko 1750eko idazkiko herskariak (Satrustegi 1987: 80-81) ez dira fidagarrienak, itzulpenak ez baitu zertan ezkabartear batek egina izan—; *-gandik* dugu bizidunen inesiboan; *-leik-* ez landa, *-nean* atzizkia ere badago denborazko perpausetan; *ok* ‘hauek’ erakusle laburtua ageri da eta *geren* da izenordain indartua; *-an* & *-en* erako genitiboa dago singularrean; aditzaren morfologian *-n* morfema ageri da iraganekeo adizkietan; *detxakeguke* ahaleko adizkiak palatalizazio eta pleonasma berriak salatzen ditu; *ortzitzea* aldaerako bilakabide berria ageri da aditz nagusiaren baitan. Lexikoan ere bada alde zenbait: *aingiru-*z landa bada *aingeru* iparrekoagoa ere; *aunitz* dago —ez Elkanoko *anitz*—, *aundi*, *eskuñ*, *iru*, *kristau*, *lau*, *negar*... erako eleak erabiltzen ziren Ezkabarten.

Hizkera hau gure mendebaldeko sailari atxikitzeak —Gesalatz, Goñerria, Ollaran eta Oltzakoari, hain zuzen— hango ezaugarrien espezifikotasuna ere hautsiko luke; ez du kanorerik hego-nafarreraren ezaugarri nagusiak (cf. 6.3, 6.4, 6.5 eta 6.6) baliatzen ez dituen hizkera bat bertara sartzeak. Ezkabarteko hizkera gainetik dituen ibarretako euskarari begira aztertu behar dela iruditzen zaigu, ez hego-nafarrerari begira eta berdin pentsatzen dugu egun entzun daitekeen Odietako euskarari buruz ere. Gaskuen eta Latasan entzun dugun euskara mota horrek ez du hego-nafarreraren eiterik.

7.8. Hego Esteribarko eta Erroibarko hizkerak

Gai honetaz jardukitzeko gu baino egokiagorik baden arren, Eguesibarko hizkera Esteribarkoarekin eta Erroibarkoarekin alderatzea gauza beharra iruditzen zaigu hego-nafarreraren erdialdeko eremu honetako egitura geolinguistikoaren berri zehatza izateko. Eguesibartik Esteribarrera eta Erroibarrera hizkuntza lotura eta antzekotasun maila nabarmena da, baina goiko bokalek eragin *a*-ren asimilazioaren kasuan gertatzen den bezala, litekeena da iparrerago dauden bi ibar hauek Nafarroako erdialdetik —ezkerretik— edota iparreragoetik beste berrikuntza batzuk edota beste eragin batzuk ere bildu izana; esaterako, behar du egon Ipar Euskal Herriko hizkuntza eragina edo kutsu zenbait ipar Erroibarren, Ultzama-Anuekoa edota Baztangoa ipar Esteribarren, hain zuzen ere Eguesibarren gertatu ez dena. Hartara, halako kutsu mistoa hartzen dute egun bi ibarretako hizkerek; balirudike garai batean zuten eragin lektal hegotar hori behin galdurik —ez baita euskararik gehiago Iruñerrian, Eguesibarren, Lizoainibarren edo Artzibarren—, erdialdeko Nafarroako eragin lektala bilduz joan direla; esate batera, berezko *-a* galdu duten hitzak ageri dira: Esteribarren *lau famili* (Usetxi) eta *etxol oek* (Eugi) adibideak ditugu eta Erroibarren Mezkirizko *bertze zenbait gauz*, *mill marrakuku* eta *anayik gabe* (Ibarra 2000: 128); bestetik “egin” aditz indargarriaren erabilera aipa daiteke: Erroibarko Lintzoaingo *arek despreziatu iten zue* eta *paratu in dute etxetara* adibideak (221-222) lekuko.

Orreaga Ibarren lanean ageri denez, garbi dago Esteribarren bi eremu bereizi behar direla, iparrekoa eta hegokoa; lehenean bi herri bederen sartu beharrak dira,

Eugi eta Iragi, non hego-nafarrerako erak ez, iparreragokoak entzuten diren: *ok* & *okek* erakusleak, iraganeko adizki *-n*-dunak, alokutibo maskulinoko *-k*- morfema, *iyéndia* ‘igandea’ (Eugi) bezalako aldaera berri epentesidunak, hitz bukaerako *-l* Eugiko *arbola* eta Iragiko *kristela* hitzetan —ez “-le” bukaera— edo etorkizuneko *-tiko* baliatzen dira herri horietan, Esteribarko ohiko *eu* diptongoarekin, *-oi* bukaera-ekin eta **j-* > *i-* hots gozoarekin batean; hego-nafarreraren eitea Usetxin eta hortik beheiti hartzen du euskarak Esteribarren. Lexikoki, ordea, ikusi dugu Esteribartik ezker jauzi handia dagoela Anue alderdira eta hego-nafarrerako ele eta aldaerak erabiltzen direla Iragin: gure inkestako *albaz*, *atson*, *bilo*, *eri*, *furrutoska*, *iasi*, *izkiritu*, *izotzil*, *larrazken*, *sorik* ‘segurik, bederen’, *subilero* eleak eta *belauriko*, *buluzi*, *ella*, *ereki*, *gardu*, *gataburtzintze*, *kazkaragar* edo *pizu* aldaerak adibide ezin argiangoak ditugu.

Erroibarko euskara hego-nafarrerari lotuagoa da Esteribarkoa baino, baina ñabardura kronologikoak eman behar dira: Mezkititzen *igen*-ez gain *iyen* ere bildu du O. Ibarrek berriki eta etorkizuneko morfeman *-tiko* nagusi dabil ibarrean, nahiz XIX. mendeko predikuetan *-tuko* ageri den: bestalde, ez dago Erroibarren *ditzaket* saileko aldaera plural ez erreala bustirik ez *deza-keguke* saileko ahaleko aldaera pleonastikorik; XIX. mendeko predikuetan *zaquezu* sailekoak ditugu. Gaineratekoan, Erroibarren ez da ez *-oi* > ***io*, ez *eu* > ***au* aldaketa ez hitz hasierako **j-* > ***x-* gertatu —Erroibarren *y-* da nagusi, baina badira *x-* batzuen arrastoak ibarrean—. Ordea, *-zutu* atzizkia baliatzen da, *zkigun* saileko xedezko adizkiak eta *dela kaso* erako perpaus kausala baliatzen dira eta baita hego-nafarreraren ezaugarri diren *ebek* erakuslea, iraganeko *-n* gabeko adizkiak, alokutibo maskulinoko *-t*-morfema nahiz *zuke* erako iraganeko ahaleko adizkiak. Espero zitekeenez, *geren* da izenordain indartua, Eguesibarren eta Esteribarren bezala, Erroibarren ez baita gertatu *eu* > *au* bilakaera diptongoetan. Aipagarria da, instrumentalerako hego-nafarreraren *-s* nagusi izan arren, Esteribarren eta Erroibarren usu entzun daitekeela atzizki bizkarkaria.

Iduri luke Esteribar eta Erroibar garai batean hego-nafarreraren dinamikan sarturik egon zirela eta beren peko lurraldeetan euskara galdu zenetik Nafarroako erdialdeko joera berriagoen meneko gelditu direla: *iyen* bezalako aldaera epentesidunek, elearen berezko *-a* gabeko aldaerek edo aditz sintagman (*eg*)*in* indargarria erabiltzeak erdialdetik sartutako berrikuntzak dirudite Erroibarren; inondik ere, Erroko XIX. mendeko predikuak hego-nafarreraren eitea eta kolorea du. Aldiz, Ipar Esteribarko Iragin eta Eugin guti dira hego-nafarreraren ezaugarriak: *zuke* erako ahalekoak; *-zutu* atzizkia ezezaguntzat jo digute guri Iragin, baina Orreaga Ibarrek atzizki hori Esteribarren badela diosku; bestalde, Eugin eta Iragin ez dago *ditzaket* sailekoen edo *deza-keguke* bezalakoen arrastorik.

7.9. Artzibarko hizkera

Eskuinera goazen ber, Eguesibarko hizkerak jarraipena du goiti ekialdera Artzibarren egiten zen hizkeran, Arrieta eta Hiriberriko egungo datuak eta Bonaparteren bilduman ageri den Urizko dotrinako ezaugarriak lekuko. Eguesibarren *eu* diptongoa ez da aldatzen, baina Artzibarren *au* bilakatzen da; honezaz landa ia berdina dira

Eguesibarko eta Artzibarko hizkera. Ipar Artzibarko Arrietan badira egungo adizkietan Eguesibarren ageri ez diren ezaugarri batzuk, batez ere *-ako-* & *-eko-* erako Nor-Nori-Nork adizkiak (hirugarren pertsonako datiboa denean), baina Urizko dotrinan ez dago honelakorik eta litekeena da Yrizarrek pentsatu bezala ordutik orain bitarteko berrikuntzak izatea;¹²⁶ ezaguna da, dena den, Nor-Nori-Nork aditz saileko honelatsuko aldaerak mende batzuk lehenago ere bazirela Nafarroa Garaian, baina horrek ez du ziurtatzen Arrietako aldaerak zaharrak izatea.

Bestalde, pentsa ote liteke egun Artzibarko hondarreko euskaldunen artean Aezkoako aldaeren oihartzuna dagoela? —*arroitze, ukarai, oen* 'horien'—; edo, behar bada, mendebalderagoko ibarretakoa? —*gelditiko* 'geldituko', *aunitz...*—. Ez jakin noizkoak diren horiek Artzibarren.

Aditzaren morfologian lotura handia dago Artzibarko eta Eguesibarko datuen artean eta beste hizkuntza arloez ere bada zeresana: Eguesibarren bezala, *i-k* eta *u-k* eragin bokal palatalizaziorik ez dago Artzibarren edo dagoen apurra guztiz berria eta anekdotikoa da, Arrietako adibide guti batzuetan ikusten den legez; *igande* da aldaera eta ez ***igende* edo ***iyende*; *ai* diptongoan batera datoz: *ai* dago, ez *ai* > ***ei*; *-ea-* eta *-oa-* hertsu gabeak nagusi dira; ozenen bustidura maila apalaren joera bera edo bertsua da: *gañetik* baina *sorginak, erregina, ilen*, ez ***sorgiñak, **erregiña, **illen*; *r* eta *d* arteko nahasketa zenbait dago bokal artean; **j*-ren hotsa txistukari sabaiaurrekoa da; *t* aitzineko *z* > *s* bilakaera dugu, Eguesibarren bezala; *-rt-* > *-rd-* gertatzen da aditzondoetan; izenaren morfologian *g-* herskaria dago erakusleetan; genitibo singularrean (*-ain*) eta ablatibo pluralean (*-etaik*) atzizki bera erabiltzen da; denborazko *-laik* ezaugarrian ere batera doaz; sozietiboan *-ki* & *-kin* dago; *-ganik* dago bizidunen inesiboan; *-s landara* posposizioa erabiltzen da; *onat* bezalako hurbiltze adlatiboa dago erakusleetan eta *arara* 'hara' bezalako adlatibo pleonastikoak; izenordainen, izenordain indartuen eta galdetzailen aldaerak berberak dira: *ebek, gauren, nior, nion...*; genitiboko *nere* izenordaina bi hizkeretan dugu; instrumentalean *-s* aldaera nagusi da; aditz nagusi eta laguntzaile bitarteko metatesiak berdinak dira; Artzibarren aldaera *-n*-dunak ere badiren arren, oro har iraganeko adizkietan *-n*-rik ez dago; sintaxian ere bertsuak dira Eguesibarren eta Artzibarko Urizko dotrinan ageri diren egiturak.

Bestalde, lexikoan ere batera doaz neurri handi batean: *aingiru, aire gaixto, aisa* 'aise', *ameka, anitz* —egungo mintzoan Arrietan *aunitz* dago, baina Urizko dotrinan *anitz*—, *baña* 'baina', *bistu* —Elkanoko Lizarragak *biztu*—, *buluxi, ekendu* —ondoko Aezkoan bezala, baina Lizarraga Elkanokoak *kendu*—, *erdauchi* —Lizarragak *erdetxi*—, *eribeatz, erte, eskui, etxe, galdin* 'galdegin', *guti, ian* 'igan', *iduki, irur, ies & iyasi* 'iges' —Elkanoko Lizarragak *iges*—, *joan, kristio, laur, lemix(i)ko, nesako, nigar, nior* 'inor', *orai, oroitu & oritu, sandu, ukarai* —Bonapartek Elkanon *muñaka* bildu zuen—, *uskara* 'euskara', *xinestatu, zerengatik, zilo...*

Eguesibarko euskararen eitea duen hizkerarik baldin bada, Artzibarkoa da hori.

¹²⁶ "Aparición y desaparición de las formas verbales en *-ako-*, *-eko-*, en el alto-navarro meridional", in *Hizkuntza eta literatura* 4, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1985, 257-290.

eta iparraldeko goi-nafarrerren artean ezarri zuen banaketa nonbait garden ageri baldin bada, eremu honetan gertatzen dela hori. Baina gatu honek badu beste buztanik.

Iruñerriatik so eginik Nafarroako ipar-ekialdera jotzeko arazo orografiko nabarmenik ez dago. Berebat, Iruñerrian ere ez dago horrenbesteko muga orografikorik eta Ezkaba mendia aise saihesten ahal da bazterretarik Ezkabarte aldera jotzeko eta Nafarroako ipar-erdialdera abiatzeko. Hain zuzen, eremu horrextan dakusagu guk ilunen Bonaparteren hegoaldeko eta iparraldeko goi-nafarrerren arteko banaketaren funtsa, Gulibar eta Imotz, Txulapain eta Atetz, Odieta eta Ultzama, Olaibar eta Anue edota Esteribar, Anue eta Olaibar elkartzen diren eremuetan. Esaterako, Eguesibarko eta Iruñerriko euskararen gaineratik dagoen Ezkabarte ibarreko euskara aztertzea eta Odieta-koarekin eta Ultzamakoarekin alderatzea interesgarria dateke Bonapartek ikusten zituen bi goi-nafarrerren arteko jauzia eremu horretan nola gauzatzen den jakiteko, mailaz mailako iragate koherentea dagoen, zinezko jauzi dialektalik baden ala metodologia erosoak sartu digun ziri batez ari garen jakiteko.

Beste lan batzuetan adierazi dugun bezala, nafarrera iparreko eta hegoko bi euskalkietan banatze hori ez da beti asetzeko modukoa eta bereziki Iruñetik goiti Nafarroako erdialdean huts egiten du delako muga horizontalak; ezker-eskuin beharko luke lerratu isoglosen multzo horrek nafarrera iparreko eta hegoko bi zatietan banatzeko, baina Nafarroa Garaia gehienez zehar beharko luke lerratu eta ez Andimendi inguruan, Erroibar / Baigorri aldean edo Aezkoa / Garazi bitartean soilik. Alta, Nafarroako erdigune euskaldunean goitik beheitikoa da isoglosa multzoaren norabidea, Ibarrek (1995b) eta Zuazok (1998) erakutsi duten bezala eta lexikoki ageri den bezala (Camino 1999).

Galdegin liteke ea ekialdeko hizkerak, Eguesibarkoak, hego Esteribarkoak, Erroibarkoak, Artzibarkoak eta Aezkoakoak ez ote dezaketen beste atal bat osatu Itzarbeibar, Gesalatz, Goñerria, Olloibar eta Oltzako euskaratik bereiz, hego-nafarrerren ideia deseginez eta ekialdeko iparreragoko beste hizkera batzuekin bildurik, Anuekoarekin, Ultzamakoarekin edo Baztangoarekin, esaterako. Batetik, taldekatze honek hego-nafarrerren barne koherentzia hertsia lehertuko luke eta bestetik, ekialdeko hizkera horiek guztiak batera biltzen dituzten ezaugarriak supradialektalak dira, espezifikotasun gutikoak, geografia hedadura handikoak, Ipar Euskal Herria guztia edo gehiena harrapatzen dutenak eta beraz, ez luke koherentziarik Eguesibar, hego Esteribar, Erroibar, Artzibar, Aezkoa, Anue, Ultzama eta Baztango hizkerak biltzek: beren artean, gainera, desberdintasun sakonak daude.

Aipatzen ari garen Nafarroako erdiguneko alderdi honetan, azken mendeotan nafarrerren barrenean gertatu diren hainbat eta hainbat berrikuntza sumatzen dira: Ezkabarteko euskararen, esaterako, **j-* zaharra ordezkatzeko duen hotsean, hainbat kontsonanteren bustiduran, ergatiboko pluraleko morfeman edo aditzaren morfologia-ko hainbat aldaeratan berrikuntzak gertatu direla dirudi; beti ez dakigu xuxen berrikuntza horiek nondik abiatu diren, baina testuak lagun, batzuetan jakin daiteke berrikuntzok guti goiti-beheiti noiztsukoak diren. Ertzetako hizkeren erakutsiari esker badakigu berrikuntza horiek aski hedadura handia izan dutela, baina baita bazter guztietara iritsi ez direla ere: Zaraitzu-Erronkari batzuetan, Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoa beste batzuetan, Sakana inoiz edota Gesalatz eta Itzarbeibar ere —Elortzibarko Zabalegiko predikuko ezaugarriak barne—, frankotan kontserbatzaile gertatu dira: gure lan honetan ikusi ahal izan denez ibar horietaraino ez dira zenbait ezaugarri berri iritsi.

Pentsatzen dugu berdin gertatuko dela iparretik ere eta ongi finkatu beharko dela hainbat eta hainbat ezaugarriren hedadura, ea Baztaneraino, Zugarramurdiraino, Bortziritaraino, Goizuetaraino edota Araitzeraino iritsi diren jakiteko; aldaketaren edo berrikuntzaren norabideaz egin litezkeen hipotesiak landurik, argudiatu eta eztabaidatu joko dugu aitzinera. Azken batean honela ezagutuko dugu hobeki nafarrera deitzen dugun euskalki hau. Ez dago zalantzarik beste berrikuntza batzuk Nafarroako ekialdean garatu eta hedatu direla eta badira, jakina, hegoaldean soilik ageri zaizkigunak ere. Nafarroako mendebaldera —baina ez erdialderago— iritsi diren beste berrikuntza batzuk ere ezagutzen ditugu eta iparrekoagoak diren berrikuntzez ere mintza gitezke. Gure ustez, etorkizun hurbileko eginbideen artean Nafarroako eskualdeetako hizkerak aztertzea dago, beti ere hizkera bakoitzaren ingurumariko mintzoei ere erreparaturik eta behar diren alderaketak eginez.

8.2. Bonaparteren bi nafarrerak

Nafarrerari buruz Bonapartek zuen ikuspegi bitarra, bestalde, gainditzeko modukoa dela iruditzen zaigu: bera definitzeko baitezpadakoa den ezaugarrien esplizitate gardena ez da behar den bezala egin eta hizkuntza ezaugarriak ez dira ponderatu eta konbinatu oraino alderaketa konplexuago eta askotarikoagoen bidez: artikulua luze honetan saio bat egin da. Ezaugarrien *continuum*-ak gertatzen diren erdiguneko eremuetan zail da dialektokoak edo azpidialektokoak mugatzea, baina giltzetarik bat, agian garrantzizkoena, hizkuntza-ezaugarrien konbinazio posibleek eskaintzen duten emaitzaren koherentzia eta kalitatean dagoela uste dugu: hartara, eremu lektal nahasi eta erdigunekoetan lanerako hizkuntza ezaugarri eskusiboak baliatzea ez da aski, ezaugarri gehiagoren konbinazioak onuragarriak dira, bereziki guk ezaugarri “ia eskusiboak” izendatu ditugun horienak.

Beste arazo bat ere badakar printzearen ikuspegi hark: muga dialektaltzat har litekeen isoglosa multzo horizontal garbirik ez da ageri Iruñetik goitiko alderdietan eta bereziki lexikoan ez da ageri. Dena den, horrek ez du esan nahi nafarreraren baitako hegoaldeko hizkerak edo azpihizkerak nortasunik ez dutenik: cf. 6.3, 6.4, 6.5, 6.6 eta 6.7. azpiatalak. Gure lanean erakutsi denez, nafarreraren barreneko hegoaldeko eremuetan badago hizkeretan ageri den halako ezaugarri multzo bat, aldeak alde azpihizkerak itxuratzen dituena; horrexegatik jardun dugu hegoaldeko hizkerak batasuna dutelako ideia ildotik eta hargatik bermatu dugu beren artean *continuum* lektal bat osatzen dutelako ustea.

Honelatsu laburbilduko genuke ideia: hego-nafarreraren barrenean mendebalderantz goazen ber, Euskal Herriko erdialdeko hizkuntza ezaugarriak ugaltzen dira Euskal Herriko mendebaldekoen bat barne. Halaz ere, mendebalde hartako hizkeretan, esaterako Gesalaten, badira hegoaldeko hizkerok batzen dituen ezaugarri anitz, ekialdeko Nafarroan ere ausarki aurkitzen ditugunak eta hego-nafarrerari halako kutsu ekialdeko ematen diotenak; Nafarroako ekialdean ageri diren hizkuntza ezaugarri batzuk, esan liteke bakanago ageri direla Iruñetik goiti Nafarroako erdigunean dauden hizkeretan, hego-mendebaldeko hizkeretan baino. Hauxe da, egin behar diren ñabardurak eginik, hego-mendebaldeko hizkerari eta, oro har, hego-nafarrera guztiari ekialdeko kutsu hori ematen diena, baita horren mendebaldean dagoen Gesalazkoari ere.

Aipatu da dagoeneko hego-nafarrerak duen izaera arkaikoa: cf. 6.7.

8.3. Hego-nafarreraren barreneko banaketa

Ditugun datuek Gesalazko eta Ollarango euskara ere hego-nafarreraren barreneko hizkerak direla erakusten dute; bi ibar hauen kasuan ez dago hizkuntza ezaugarririk hizkera hauek beste talde lektal batera sar daitezkeela iradokitzen duenik: nahiago genuke Muzkiko eta Olloko hizkuntzaren inguruko ezaugarri gehiago ezagut bage-neza, baina dakigunak aski koherentzia handiarekin erakusten du Goñerriko euskaren eitea dutela. Ez da hau beste ibar batzuetan gertatzen dena: Bonapartek Arakil ibarra / Gulibar / Txulapain / Ezkabarte / Odieta / OIaiabar alderdia ere hego-nafarreran zekuskien, baina datuek ez dute hori bermatzen; ibar hauetako ezaugarriak ez dira hego-nafarreraren barreneko hizkeretan ageri direnak, goiti Atetz / Ultzama / Anue alderdi horretan erabiltzen direnak baizik.

Bonapartek hego-nafarreraren barrenean zekusan Esteribarko eta Erroibarko euskarak, bestalde, arazo bereziak sortzen dizkio gure ikerketari, Erroibarko XIX. mendeko idazkietan ageri diren joera lektal batzuk ez baitira Erroibarko egungo euskara mintzatuan bildu direnen sail berekoak, hego-nafarrerari lotuagoak baizik; iduri luke XX. mendean-edo Erroibar alderdi horretako hizkuntza ohituretan hainbat aldaketa gertatu dela eta Nafarroa Garaiko erdialdeko ezaugarriek sarrera handixkoa izan dutela.

Hartara, "hego-nafarrera" deituko dugun azpidialektoan hurrengo hizkerak dakus-kigu: batetik eta beren artean aldeak badirela jakinik, mendebaldekoak izendatu ditugunak, datuak badaudenez ezagunak direnak: bertara Gesalazkoa, Goñerrikoa, Olloibarkoa eta Oltzakoa ekarri ditugu. Hauen pean Itzarreibarko euskarari sumatu diogu halakoxe nortasuna: guti ezagutzen dugun azpihizkera honek osatuko luke hegoaldeko hego-nafarrera; gogoan hartzekoa da, halaz ere, Itzarreibarko idazkietako ezaugarrien eta Garesko inkestako emaitzen arteko batasunik ez dagoela. Erdialdeko hego-nafarrera Eguesibarko eta Artzibarko euskarak osatzen dute eta hego Esteribarko eta Erroibarko mintzoak ere sail honetara ekarri behar dira; edozein kasutan, ezaguna da Eguesibarren ez dauden berrikuntza batzuk badirela Esteribarko eta Erroibarko euskarari eta Eguesibarko berrikuntza batzuen aldean kontserbatzaileago jokatzen dutela Esteribarko eta Erroibarko hizkerak. Hego Esteribartik ezker Anue, OIaiabar eta Ezkabarte aldera desberdintasuna dago. Eguesibartik goiti gauzak aldatzen hasten dira eta Ezkabarteko mintzoan ipar-erdialdekoagoak diren ezaugarri eta berrikuntza batzuk sumatzen dira; ez dira sumatzen, gainera, Eguesibar aldeko euskarari gertatu berrikuntza batzuk. Iruñeko euskara nolakoa zen ez dakigu oraingoz. Esan dezagun azkenik, Aezkoako euskara, Nafarroa Garaiko bazterrean egoteak, Nafarroa Beherearen ondoan egoteak eta Pirinioetako hizkera berezien ondoan egoteak ematen dioten nortasuna duenik ere, ezaugarri gehienetan hego-nafarreraren sailera inguratzen dela eta horregatik berarekin ekialdeko hego-nafarrera izeneko hizkera eratu dugula.

8.4. Hego-nafarrera nafarreraren barrenean

Nafarreraren lau ezaugarri nagusiak baliatzen dira hego-nafarreraz: *-on* & *-ion(e)* bilakaera bereziak (cf. Zuazo 1998b: 11), bigarren pertsona singularreko *y-* morfema, instrumentaleko atzizki apikaria eta Nor-Nori-Nork aditz saileko *-it-* pluralgilea; azken hau XVIII-XIX. mendeetan hedatu zen hegoko gure eremuan zehar. Hego-nafarrera delako nafarrera euskalkiaren barreneko atal bat gehiago dela ez dago zalantzarik, baina bertan zein estatus duen aipatzea komeni da.

Begien bistan dago Bonaparteren banaketari aski leial jarraitzen diola hemen egin dugun sailkapen honek: Aezkoako euskara behe-nafarreraren barrenean kokatzen zuen hark eta ekialdeko Arakilgoa guk mendebaldekoa izendatu dugun horren barrenean, delako “Iruñetik haratagokoa”. Aezkoako eta Arakilgo hizkerari dagokienez Bonaparteren ikuspegiarekiko gurea desberdina da. Gulibarko, Txulapaingo, Ezkabarteko, Odietako eta Olaibarko mintzoak ere ez ditugu sartu hegoko talde honetara: Ezkabarteko euskarari dagokionez aipatu dira arrazoiak. Beste ibarren kasuan datu bakan dugu, baina ezagutzen dugun apurrak ez du aukerarik uzten hego-nafarrerara biltzeko. Bestalde, printzeak Etxauribarko euskara, Itzakoa, Antsoaingoa, Zizurkoa, Arangurengoa, Elortzibarkoa, Arriasoitiko, Longidakoa, Itzagaondokoa, Ibargoitiko, Urraulgoitiko eta hegoko beste ibar batzuetakoa ere hego-nafarreran sailkatu zituen; ez baititugu ezagutzen, guk ez ditugu aintzat hartu.

Alderik handiena ez da hori, ordea. Printze euskalariarendako iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarrera bi euskalki ziren. Guk ez dakusagu euskalki hierarkia duen Nafarroako euskararen hegoaldeko hizkerarik; guk ez dugu hego-nafarrera gainerateko nafarrerarekin aitzinez aitzin ezartzen, bata azpieuskalki bat —edo euskalki bat— eta bestea beste bat balira bezala. Guk nahiago izan dugu hego-nafarrera ondo-ondoan dituen nafarrerako beste hizkerekin alderatu, ez dugu nafarrera guztiarekin erkatu. Guretzat hego-nafarrera halako batasuna duen azpieuskalki bat da, lau aldaki edo lau hizkera lituzkeena, ezaugarri eskusibo eta ia eskusibo batzuk dituen eta ezaugarri eskusibo banatzaile ugari dituen; gure ikuspegian hego-nafarrera nafarreraren azpieuskalki bat da. Halaz guztiz ere, guk ezin adierazi dugu gainerateko nafarreran zenbat azpieuskalki edo hizkera dauden, hori lan zabalago bati baitagokio; gure iritzian hori irekirik eta eskualdeetako mintzoei buruzko azterketa gehiagoren menpe gelditzen den gaia da.

“Hego-nafarrera” diogunean hizkuntzazkoa —azterketa dialektologiko bati dagokionez ezaugarri zehatzak eman dira— eta aldi berean geografikoa den izendapena darabilgu, eremu horri hizkuntza ezaugarri batzuk dagozkiola frogaturik; berdinberdin erabil litzake bestek, komeni izanez gero, “ipar-nafarrera”, “erdialdeko nafarrera”, “mendebaldeko nafarrera” edo “eki-erdialdeko nafarrera” izendapenak, eremu horietako hizkerak honela deitza bultzatzen duten hizkuntza ezaugarri batzuk badirela eta hizkera horiek batasun zenbait edota errealitatea dutela pentsatuz gero. Iruditzen zaigu, Nafarroako hizkerak gero eta hobeki ezagutu, orduan eta aiseago ezartzen ahalko ditugula nafarreraren barreneko azpieuskalkiak; hori da, guk uste, nafarrera definitzen eta ezagutzen lagunduko gaituen bidea. Geolinguistikoak eta dinamikoak diren ezaugarrien gero eta ezagutza hobea dugun ber eta historiko-diakronikoak diren ezaugarriak sakonago ezagutu ahala, are hobea eta osoagoa izan daiteke nafarrerari buruz eta oro har euskarari buruz orain dugun ezagutza, alderdi filologikoaren eta idatzizkoaren azterketa landuz, beti ere.

Ehun eta berrogeita hamar ezaugarri sistematiko eta ehunka ele eta aldaera aztertu ondoren, hona orain hego-nafarreraren inguruko ondorio hauek ematen duten ideia era grafikoan mapa batean adierazirik:

